بسم الله الرحمن الرحيم

ح. م. صدیق

واقف، گؤزه‌للیک و حقیقت شاعری

فارسجادان ترجمه ائدن:

محمد داوریار

۱۳۸۹

سرشناسه: محمدزاده صدیق، حسین، ۱۳۲۴ -
عنوان قراردادی: واقف شاعر زیبایی و حقیقت: شرح زندگی و اندیشه‌های ملاپناه واقف شاعر آذربایجانی همزمان با آغا محمد خان قاجار. ترکی
عنوان و نام پدیدآور: واقف گؤزه‌للیک و حقیقت شاعری/ ح. م. صدیق؛ فارسجادان ترجمه ائدن محمد داوریار.
مشخصات نشر: تهران: تکدرخت، ۱۳۸۹. مشخصات ظاهری: ۹۶ص. شابک: ۰- ۳۳- ۵۵۵۹- ۶۰۰- ۹۷۸
وضعیت فهرست نویسی: فیپا. یادداشت: ترکی.
موضوع: واقف، ملاپناه، ۱۲۱۲ - ۱۱۳۰ ق. -- نقد و تفسیر
موضوع: شعر ترکی -- ایران -- قرن ۱۲ق. -- تاریخ و نقد
شناسه افزوده: داوریار، محمد، مترجم. رده بندی کنگره: PL۳۱۴/ و ۲۱۸ی۵۷ ۱۳۸۹
رده بندی دیویی: ۸۹۴/۳۶۱۱ - شماره کتابشناسی ملی: ۸۲۹۴۹۹۱

انتشارات تکدرخت

واقف، گؤزه‌للیک و حقیقت شاعری

تألیف به فارسی از: دکتر حسین محمدزاده صدیق

ترجمه به ترکی از: محمد داوریار

نشانی: خیابان جمهوری، بعد از تقاطع سی‌تیر، جنب کوچه شیبانی، پلاک ۵۴۸، ط همکف
تلفن: ۶۶۷۲۵۵۵۹
مدیر اجرایی: ائلدار محمدزاده صدیق — ناظر چاپ: شهین رهبرنیا
محل نشر: تهران/ سال نشر: ۱۳۸۹/ شمارگان: ۲۰۰۰ / نوبت چاپ: اول
شابک: ۰- ۳۳- ۵۵۵۹- ۶۰۰- ۹۷۸

سخن ناشر

استاد دکتر ح. م. صدیق این کتاب را در سال‌های دانشجویی (۱۳۴۷) در هفته‌نامه‌ی مهد آزادی ویژه‌ی هنر و اجتماع که در تبریز منتشر می‌کردند به صورت پاورقی و به مناسبت جشن دویست و پنجاهمین سال تولد «ملاپناه واقف» - شاعر آذربایجانی- انتشار دادند و سپس در سال ۱۳۵۱ برای اولین بار به صورت کتاب از طرف انتشارات پویا و سپس انتشارات گوتنبرگ در تهران چاپ شد. عنوان این کتاب «واقف، شاعر زیبایی و حقیقت» بود که بارها تجدید چاپ شده است.

آن چه اکنون عرضه می‌شود ترجمه‌ی ترکی آذربایجانی این کتاب است که توسط آقای محمد داوریار اردبیلی انجام پذیرفته است. این مترجم در معادل گزینی اصطلاحات ادبی و علمی و نیز عرضه‌ی بیان شیوای نویسنده، در زبان ترکی بسیار موفق است.

مدیر مسئول نشر تکدرخت
سید احسان شکرخدایی
اردیبهشت ۱۳۸۹

فهرست

مقدمه ۹

۱- تاریخی و سیاسی زمینه ۲۰

۱- ۱. شاه ختایی‌نین عمل‌لری ۲۰

۲- ۱. نادر شاهېن همرأی‌لیگی.. ۲۱

۳- ۱. خان‌لېقلارېن منشأیی ۲۳

۴- ۱. آغا محمد خانېن هجومو.. ۲۸

۲- یاشاییشې.. ۳۲

۱- ۲. دۆغومو ۳۲

۲- ۲. یاشاییشې.. ۳۲

۳- ۲. سارای‌دا.. ۳۵

۴- ۲. آغا محمد خان قاجار ایلن قارشې دورما.. ۳۷

۵- ۲. اۆلۆمۆ.. ۳۸

۳- ادبی زمینه ۴۰

۱- ۳. قاضی برهان‌الدین.. ۴۱

۲- ۳. عمادالدین نسیمی ۴۲

۳- ۳. کشوری تبریزی ۴۶

۴- ۳. طفیلی اردبیلی.. ۴۷

۵- ۳. حکیم فضولی ۴۸

۶- ۳. علیجان قوسی تبریزی ۵۱
۷- ۳. تأثیر تبریزی ۵۲
۸- ۳. مسیحی تبریزی ۵۲
۴- واقف و فولکلور ۵۴
۱- ۴. عاشیٜق ادبیاتیٜ ۵۴
۲- ۴. عاشیٜق قربانی ۵۵
۳- ۴. عاشیٜق امانی ۵۵
۴- ۴. عاشیٜق منظومه‌لری ۵۶
۵- ۴. محمد حسین خان مشتاق ۵۹
۵- واقفین رئالیزمی و شعرلری‌نین تصنیفاتیٜ ۶۰
۶- کئچمیشه کؤکلۆ باغلیٜلیٜق ۶۳
۷- واقفین اجتماعی رئالیزمی و ظالم‌لری تنقید ائتمه‌سی ۶۸
۸- واقفین مترقّی دۆشۆنجه‌سی و خوش گؤرۆملۆلۆگۆ ۷۴
۹- حقیقی مضمونلو و رئال موضوعلو ادبی- بدیعی یارادیٜجیٜلیٜق ۷۵
۱۰- یاشاییٜشا باغلیٜلیٜق ۷۸
۱۱- ادبی تأثیری ۸۰
۱- ۱۱. ملاولی ودادی ۸۰
۲- ۱۱. قاسم بیگ ذاکر ۸۳
۳- ۱۱. سید ابوالقاسم نباتی ۸۴
۱۲- واقف- نباتی ادبی جریانی ۸۹
۱۳- واقف‌شناسلیٜغا عائد بعضی منبع‌لر ۹۱

مقدمه

شعر و شاعرلیکدن داها چوْخ علمی- اجتماعی نثر ایله مشغول اوْلماغې سئومگییمه باخمایاراق، عزیز معلّمیم، حُرمتلی اوستادېم، محکم معنوی دایاغېم، روحانی سؤیکنجه‌م، سئویملی یورتداشېم، محترم یوْلداش و قدیم فکرداشېم، فیلولوژییا علملر دکتری جناب حسین محمدزاده صدیق‌دن اجازه آلاراق، فارسجا بیر کتابې‌نېن ترجمه‌سینی باشا چاتدېردېم. بو ایستگین یعنی فارسجا یازېلمېش «واقف، شاعر زیبایی و حقیقت» آدلې کتابېن ترجمه‌سی‌نین اجازه‌سی‌نین سرعتله اوستاد طرفیندن قبولو، قارشېلېقلی آنلاشما و اوستاد-شاگرد محبتینه اساسلانان معنوی- اخلاقی اتفاق‌دان ایره‌لی گلیر، بو کتابی من ۱۳۵۳ ده، ۳۶ ایل قاباق، تهران‌دا اوْخوموشدوم، اما اوْخودوقلارېم یادېمدان چېخمېش ایدی. یئنی اوْخونوشدا تزه- تزه شئی‌لر اوْگرندیم:

۱- اوستاد کلاسیک ادبیاتېن بؤیوک نماینده‌لری‌نین حیات و یارادېجېلېق یوْلونا حصر ائدیلمیش کتابلارېندا، ادبیاتا تاریخی جریان کیمی باخېب، بو جریانی دریندن ادراک و ادبی ارثی، تاریخی جریان ایله باغلې تحلیل ائدیب‌دیر.

۲- اوْنون ادبی معلوماتلا دولو اوْلان یازېلارې، ادبی تعلیمات خزینه‌سیدیر و اوْخوجوسونا مکمل ادبی بیلیک بخش ائدیر. قدیم‌کیلر دئمیشکن، بیاناتِ موزون و کلماتِ پر مضمون‌لار ایلن، چمنِ معنایه درّ و جواهر ساچېر، درین

فکرلر و معنالې سؤزلر آشېلاییر، آثارِ قلمیه‌سی حرکاتِ مدنیت پرورانه‌یه سبب اؤلور، اؤخوجوسونو مولانا جلال‌الدین کیمی ایلک سطرلردن اووسونلاییر، اؤنون سؤز بوخچاسې، حکمت‌آمیز کلام‌لار و عبرت‌آموز عبارتلرله آشېب- داشېر، سؤزۆ سئچیب ایشلتمکده مثل‌سیز اوستالېق نمایش ائتدیریر، کلاسیک ادبی ارثین، تحقیق، تبلیغ و نشرینه چۏخلو ادبی امک صرف ائدیر.

۳- هر بؤیۆک ادبی شخصیتین حیات و یارادېجېلېغې حاققېندا کفایت قدەر معلومات وئریر.

۴- ادبی استحصالاتا هر طرفلی حاضرلېق، زنگین معلومات، گئنیش بیلیک‌لرله یاناشاراق، یازې‌نېن اُسلوبی، مایاسی و مفکوره‌وی میل‌لرینی، فورما و مضمونون قارشېلېقلې علاقه‌سی و داخلی وحدتینی گؤزله‌مکله، علمی دقتله، اؤزۆنه مخصوص موقعی و ادبی — تدقیقی حرکت خطی ایله ایره‌لیله‌ییر.

۵- اؤنون ادبی آراشدېرمالارې تاریخی تدقیق‌لرله باغلې اؤلدوغو اۆچۆن، روح یۆکسک‌لیگی، قېزغېن یارادېجېلېق احتراص‌لارې، تأثیرلی‌لیگی، هیجان اویادیجی‌لیغی، ادبی- نظری حرکاتا تکان وئرمه‌سی، ادبی- بدیعی جریانا دریندن بلدلیگی، ادبیات و صنعت‌دن اصیل اوستالېقلا باش چېخارتماسی، ادبیات متخصص‌لیگی و صنعت‌شناسلېغې ایله معین ائدیلیر.

۶- یازېلارې‌نېن مضمونونون داخلی علاقه‌سی، منطقی قورولوشو، موضوع‌لارېن ادبی قیمتی‌نین تاریخی آردېجېل‌لېق نظریندن دۆزگۆن معیّن ائدیلمه‌سی اؤخوجونو حیران ائدیر.

۷- بؤتؤن بونلار، ترجمه‌ده چتین‌لیک توره‌دیر. مترجمین مسئولیتینی آغېرلاشدېرېر، اونون ایشینی مرکّب‌لشدیریر. مترجمی تألیفه برابر (ترجمه تألیفه تن گره‌گ) ایش گؤرؤب، علمی- ادبی آختارېشلارا سوق ائدیر. بئله‌لیکله مترجم، ترجمه‌نین آخېجې، سلیس، آیدېن، روان، دولغون و معنالې اؤلماسی، گؤزه‌ل و آچېق کلام سؤیلمک اؤچؤن، عاغلېندان، جانیندان و بیلیک جوهریندن، مایا قویمالې‌دیر. گرگین عقلی امکله، آردېجېل دقت و هوسله، ادراکېن گؤجؤ ایله، خلاصه چؤخلو علمی- ادبی آوادانلېقلا (تجهیزات ایله)، ادبی فعال‌لېقلا ترجمه‌نی باشاچاتدېرمالې و تاریخی- ادبی حقیقت‌لری اؤخوجوسونا تام امانت‌دارلېقلا افاده ائتمه‌لیدیر.

بو کتاب اوستادین بیرینجی چاپ اؤلموش اثری دیر،۴۱ ایل چاپیندان سؤنرا هله‌ده تزه‌لیگی وار. خصوصی شرایط کتابین فارسجا یازېلماسېنېن اساس عاملی‌دیر. انقلاب‌دان قاباق و سؤنرا دفعه‌لرله چاپ اؤلوب و حتی تؤرکیه‌ده خانم پروفسور دکتر ملیحه انبارچی اؤغلو واسطه‌سیله تؤرکیه تؤرکجه‌سینه چئویریلیب. من ظن ائتدیم کی بو کتابی اوستادېن آنا دیلینه نشر ائتدیرمکله اؤز هموطن‌لریمه بیر خدمت ائتمیش اؤلام.

بو کتاب فارسجادان آذربایجان دیلینه ایلک ترجمه‌چیلیک فعالیتیم و تجربه‌م دیر، یقین کی معیّن قدر قصورلاردان خالی دگیلدیر، اؤدور کی ترجمه‌نین گله‌جکده تکمیل‌لشمه‌سی اؤچؤن، چؤخ واجب قیمت‌لی مصلحت و تنقیدی قیدلری یازېب نشریاتېن عنوانېنا گؤنده‌ره‌جه‌گی‌نیزه امید بسله‌ییر. بری باشدان سیزه اؤز تشکرؤمؤ بیلدیریرم.

امیــدواریق کــی ســئویملی اوْخوجــولار ترجمــه‌نــین مثبــت مزیّــت‌لرینــی قیمت‌لندیره‌جک، اسکیک‌لیکلری باره‌ده اؤز فکرلرینی آچیق‌لایاقلار. ترجمه‌نین آیــدین، روان، ســلیس، آخیجــی، اوْخونــاقلی و اصــلینه قــده‌ر یــاخین و بــدیعی اوْلماسی، ترجمه‌چیلیک قابلیتی و ترجمه صنعتکارلیغی باخیمیندان باشاریلیغیم حاققیندا اؤز رأی‌لرینی یازاجاقلار.

* * *

شفیع افندی‌نین شاگردی، شاعر، معلم، مکتب‌دار، دولت خادمی، دیپلومــات، عالم، ناظر (وزیر)، باش ناظر، انــسان ســئور، بــین‌الملــل‌چــی، معمــار و مــنجم، عاشیق‌لارین ان سئویملی اوستادلاریندان، قاراباغ ســارایی‌نــین ســتونو، دنیــوی حس و آرزولاری یؤکــسک توتــان، ۱۸ ـینجی عــصر آذربایجــان ادبیــاتی‌نــین گؤرکملی نماینده‌ســی، اوْرتــا عــصرلر ادبیــاتیمیزین ســوْن بؤیــؤک کلاســیکی، سیاســی فعــالیتی ایلــه بــدیعی یــارادیجیلیغی آراســینداکی وحــدت و علاقــه باخیمیندان، کشمکش‌لی، ضدّیت‌لی بیر دُورؤن گؤزه‌ل‌لیک، سئوگی و شن‌لیــک نغمه‌کاری، یارادیجیلیغیندا روح یؤکسک‌لیگی و حیاتا باغلی‌لیغینا، شعرلــری‌نــین دیل، اُسلوب، فورما، مضمون و ایده‌یا جهت‌جه اورژینال اوْلماســینا گــؤره، هجــا وزن‌لرینده یازمیش «قوْشما» و «تجنیس‌لری»، عروض وزنینده اوْلان مخمس، غزل، مستزاد و معشرلری ایله دقّتی جلب ائده‌ن واقف تخلّصلو مهدی آغا اوْغلو ملا پناه (۱۷۹۸– ۱۷۱۷ م.) حاققیندا باشقا عالم‌لرین دئدیک‌لری:

۱- فریدون کؤچرلی:

«آذربایجان تؤرک‌لری‌نین مشهور و مقتدر شاعری ملاپناه حساب اولونور کی، بیزیم ادبیاتی‌میزین بانیسی و مؤسسی آدلانماغا اوْنون حقّی واردیــر. مــلا پنــاه اؤز

زمانېندا بیر چـوْخ علـوم و فنونـا واقـف اوْلـدوغونا گـؤره اؤزۆنـه واقـف تخلـص ائتمیشدیر.

معاصرلری اوْنون درین علمینی و ملّالیغینی مشاهده ائدیب، حاققېندا دئمیـشلر «هر اوْخویان ملا پناه اوْلماز.» و بو اصطلاح ایندی ده قفقاز تـۆرک‌لـری آراسـېندا مثـلِ مـشهوردور. ملـی شـاعرلریمیزدن، اوْنـون کیمـی سـاده و آچېـق لـساندا و دیلی‌میزین شیوه‌سینده شعر و غزل یـازان آز اوْلوبـدور. معاصـرلری اوْنـا نظیـره یازماغا سعی و تلاش ائدیبلرسه‌ده، اوْنون کیمی محسّناتلی، گـؤزل و آچېـق کـلام سؤیلمک‌ده عاجز قالېـب‌لار. واقـف زیـاده ذوق اهلـی اوْلـدوغو اۆچـۆن «گـؤزل» مدحینده خیلی مرغوب و نازک شعرلر یازمېشدېر‌کی اوْنلارېن جمله‌سی قلـب‌دن نشأت ائدن حسّیاتدیر کی، اوْخویانلارا دخی سرایت ائدیب، اوْنلارې شوق و هوسه گتیریر.

ملا پناه آرتېق فصیح، شیرین زبان و حاضر جواب بیر وجود ایمـیش کـی هـر قسم مطلبی اؤز مقامېندا مناسبِ حال سؤیله‌ر ایمیش.»

۲- حمید آراسلې:

«اونودولمایان، تزه- طراوتلـی، سـحرکار قورولوشـلو، دوداق‌لاردا سـس‌لـه‌نـن، اۆره‌ک‌لره دامان، دیللر ازبری اوْلان، نسل‌لره یادگار قالان شـعرلری، آدامـا یئنـی حیات و قوت بخش ائدیر. اؤز ادبی- سیاسـی فعـالیتی ایلـه خلقـه بـاغلې مترقّـی شخصیت‌لردن و قدرتلی صنعتکارلاردان بیری‌دیر.

آذربایجان شعری تاریخینده، دؤنۆش نقطه‌سی یاراداراق، خوش گؤرۆملۆلـۆک احوال روحیه‌سی، حیاتی و دُنیوی گؤزل‌لیگه پرسـتش حـس‌لرینـی قـوّت‌لنـدیرن، یۆکسک ذوق، اینجه حـس‌لـر، دریـن و خـوش‌بـین دویغـولار شـاعری، عاشـېق

شعری‌میزدن گلن یۆکسک دُنیوی‌لیک، واقف لیریکاسېندا جهت وئریجی رول اوینایېر.

واقف شعرلرینده شاعرین حیاتا خوش باخېشېندان دوغان شاد بیر احوال روحیه و خوش گۆرۆملۆلۆک روحو اساس یئر توتماق‌دادېر. اۏنون حیاتېن قدرینی بیلمگه، یاشایېشېن نعمت‌لرینی غنیمت سایماغا چاغېران اثرلرینده، حیاتی گۏزل‌لیکلری درین دویوب بۆتۆن بونلاردان حظ آلماغې باجاران اینجه ذوقلو بیر شاعر روحو حاکم‌دیر.

حیاتېن هر آنېندان، باجارېقلا استفاده ائدیب، نشئه ایله عمر سۆرمگی مصلحت بیلیر، اۏنا مخصوص اۏلان روح یۆکسک‌لیگی بۆتۆن یارادېجېلېغې بویو دوام ائدیر.

شعرلرینی ۱۸- ۱۹ و ۲۰ ـینجی عصرلرده هله آذربایجان‌دا سوادېن یایېلمادېغې بیر دورده بئله شهر مدنیّتیندن اوزاق، اۏتوراق و کۏچری کندلرده درین محبت‌له سئویردیلر. واقف شعری وطنین ان اوجقار گوشه‌لرینده بئله محبت‌له سس‌له‌نیردی.

واقف شعرلری‌نین بئله عموم خلق محبت قازانېب، ضیالې‌لار محیطیندن کناردا حافظه‌لرده یاشاماسې‌نېن اساس سببی (سرّی) بۏیۆک صنعتکارېن خلقی‌لیگینده، حیاتا باغلې‌لېغېندا و حیات حقیقت‌لرینی بۏیۆک بیر محبتله، آیدېن بیر دیل ایله افاده ائده بیلمک قدرتینده‌دیر.

بۏیۆک صنعتکار،عینی زماندا گۏرکملی دوست خادمی اۏلموشدور. چۏخ تأسف کی اۏنون سیاسی فعالیتی هله‌ده اطرافلی اۏگره‌نیلیب آیدېن‌لاشدېرېلمامېشدېر.

واقفین آدې اوزاق سیبیردن توتموش، قارا دنیز ساحل‌لرینه قدەر دوام ائدن گئنیش بیر اراضی ده حرمتله چکیلیر. خلق شاعری صمد وورغون واقفین شرفینه

بیر سیرا گؤزل شعرلر یازیب، اؤزۆنۆن شعرلرینی بؤیۆک شاعرین اثرلری اساسیندا ترتیب لندیگینی گؤستریب، ان یاخشی اثرلریندن اؤلان *واقف* دراماسینی اؤنـون حیاتینا حصر ائتمیشدیر.»

۳- علیار صفرلی:

« ۱۷ ـینجی عـصر آذربایجـان ادبیـاتی‌نـین ان گـؤرکملی نمایـنـده‌سـی، آذربایجان‌لیلارین حیاتی‌نین ضدیت‌لرینـی، سـئوینجینی و کـدرینی داهـا پـارلاق شکیلده انعکاس ائتدیرمیشدیر.

واقف اؤزۆنۆ «روزِ ازل‌دن عاشیغی کاملِ سئودا مزاج» و «دنیا عاشیق‌لاری‌نـین رسواسی» آدلاندیرمیشدیر. شاعرین قوشـمالاری‌نـین اسـاس آپـاریجی موضـوعو محبت‌دیر.

آذربایجان ادبیات تاریخینده مهم یئر توتـان، آدی نظـامی، نـسیمی، فـضولی، میـرزه فتحعلـی و صـابر کیمـی صـنعتکارلارلا یاناشـی چکـیلن، قـدرتلی سـؤز اوستادلاریندان بیری، ادبیاتیمیزین معاصر تکامل مرحله‌سی‌نین «تمل داش‌لارینی» قویان‌لاردان‌دیر.

فکرلرینی شاعرانه افاده و یازیلی ادبیاتین مختلـف بـدیعی‌لیـک قـانون‌لارینـی باجاریقلا مراعات ائده‌ن واقفین شعرلرینده سؤزلرین دۆزۆلۆشۆنده، سچیلمه‌سـینده ائله غیر عادی بیر قانونـا اویغونلـوق گؤزلنیلمیـشدیر کـی، اؤنـا مداخلـه ائتمـک، نه‌یینسه یئرینی دگیشدیرمک ممکن ده‌گیلدیر.»

۴- نظامی خودی‌اف:

«۱۷- ۱۸ ـینجی عصرلرده ادبی- بدیعی دیلین حقیقی- ادراکی مضمونونو ملا پناه واقفه قدر ال وئریشلی شرایطده انعکاس ائتدیرن ایکینجی بیر صنعتکار تـصور ائتمک چتین‌دیر. شاعرین بیر خدمتی ده اونـدان عبارتـدیر کـی، او سـؤزۆ ملـی- معیشت طبیعی‌لیگیندن چېخارمادان قایدا- قانونا اویغون‌لاشدېرېر.

واقف ناتورالیزمی‌نین اجتماعی- ملی مضمونو شاعرین ادبی- بدیعی تفکّرونـون ایضاحېندا و ادبی- بدیعی دیلی‌نین تحلیلینده اهمیتی، مـلا پنـاه واقـف دیلـی‌نـین زنگین جمله قورولوشودا، اۏنون خلقین حیاتی ایله سېخ باغلې اۏلماسېندان ایـره‌لـی گلیر. جانلې دانېشېق نحوی‌نین (سینتاکسی‌نین) ادبی- بدیعی دیله گتیریلمـه‌سـی، اوزه‌رینده ایشلنمه‌سی و عادی حادثـه‌یـه چئویریلمـه‌سـی م. پ. واقفـین بۏیـۆک خدمت‌لریندن‌دیر.

شاه اسماعیل ختایی، محمد امـانی و مـلا ولـی ودادی خطـی ایلـه یۆکـسله‌ن، اۏلچۆ- بیچی تاپان قوْشما شعر قالبی محض م. پ. واقفـین فعـالیتی ایلـه، ملـی و ادبی- بدیعی جریـانېن آپـارېجې شـاخه‌سـینه چئویریلمکلـه جـاری گـؤزل‌لیـک دۆشۆنجه‌سینین اساس افاده فورماسی کیمی چېخېش ائدیر.

کلاسیک دیل- اُسلوب تیپی ایله معاصر مطلب‌لری افـاده ائتمـک جهـدی، م. پ. واقفین دیلی‌نین مهم خصوصیت‌لریندن بیری‌دیر.

اۏنون تشبیه‌لری‌نین هر بیری اؤز اؤزلۆگۆنده و بۆتۆولـۆک ده زنگـین تخیـل و تصور اویاداراق واقف دیلی‌نین استه‌تیک کیفیتی باره‌ده فکر اویادېر.

واقف ادبی- بدیعی دیلین ملی اساس‌لار اوزه‌رینده تشکیلی، ملـی‌لـشمه‌سـی و تکاملونده هر طرفلی ایش گؤرمۆشدۆر. واقفین دیلی‌نین تاریخی کیفیتی داها چـوْخ

اؤنون فؤلکلـور ژانرلارينـداکی اثرلرينـده (قؤشـمالارينده) تظـاهر ائـدير. اثرلـری مندرجه و مضمون باخيميندان اؤلدوقجا رئال، معاصر، معين و تأثير ائـديجی‌ديـر. واقف شعری‌نين بؤيؤک حياتی قوه‌سـينی حـس ائـدن، ادبيـاتي‌ميـزين تکاملونـده گؤستردیگی قوّتلی تأثيری يؤکسک قيمت لنديرن فريدون بگ کؤچرلی‌دير.»

واقف کيمی شهرتلی و بؤيؤک ادبی- مدنی شخصيت حاققينـدا عـالم‌لـرين آپارديقلاري تدقيق‌لری، يـازديقلاري اثرلـری، معنـالي ملاحظـه‌لـر و دولغـون دؤشؤنجه‌لرينی، اوستاديم دکتر حسين محمدزاده صديقين واقف باره‌سـينده، ۴۱ ايـل قابـاقکی تـدقيقاتی، واقفـين و اؤغلونـون نامردسـينه آجيناجـاقلي طـرزده اؤلدؤرؤلمه‌ســی و . . . مترجمـی ترجمـه‌يـه هـوس‌لنـديرميش و اؤنـو حرکتـه گتيرميش، شهيد شاعريميزين عزيـز خـاطره‌سـينی يـاد ائتمـک اؤچـؤن قـوت وئرميش، اؤنو شعر و شاعرليگه علاقه لنـديرميش‌ديـر. اميـد ائـديرم حجمجـه کيچيک و ييغجام و معناجـا دريـن و گئنـيش بـو کتابچـا، اوخوجـولار اؤچـؤن يارارلي، تدقيقاتچي‌لار اؤچؤن فايدالي و اديب‌لر اؤچؤن دگرلی اؤلسون.

اوستاديم دکتر صديقين فارس ديلينـده يـازديغي «واقـف، شـاعر زيبـايی و حقيقت» کتابي‌نين تؤرکی ترجمه‌سـينی ۱۳۸۸ ـنجی ايـل اسـفند آيـي‌نـين ۶ ـنجی گؤنؤنده کرج شهرينده باشا چاتديرديم. بورادا قيد ائتمه‌ليه‌م کـی اوسـتاد ياخين ايللرده واقفين شعرلر ديوانين مکمل صورتده تصحيح و چاپ ائتميشدير. من ده شعر مثاللارينی همين چاپدان گؤتوؤرؤب بو کتابدا نقل ائتديم.

مقدمه‌نین قایناقلارې:

۱- واقف، ملاپناه. **دیوان اشعار ترکی مـلا پنـاه واقـف**، مقدمـه، تـصحیح و تحشیه: دکتر حسین محمدزاده صدیق، تبریز، نشر اختر، ۱۳۸۸.

۲- کوچرلی، فریدون. **آذربایجان ادبیاتی**، ترتیب ائده‌نی: رقیـه قنبـر قیـزی، علم نشریاتی، باکی، ۱۹۷۸.

۳- عمید، حسن. **فرهنگ فارسی**، نشر امیرکبیر، تهران، چاپ دوم، ۱۳۶۷.

۴- آراسلی، حمید. **آذربایجان ادبیـاتی تـاریخی و پروبلملـری** (سـئچیلمیش اثرلری) بیر جلدده، گنجلیک نشریاتی، چاپا حاضرلایانی: مریم آخونـدوا، بـاکی، ۱۹۹۸.

۵- خودی‌اف، نظامی. **آذربایجـان ادبـی دیلـی تـاریخی**، کؤچـورن: حـسین شرقی، تهران، مؤسسه‌ی فرهنگی انتشاراتی راستان، ۱۳۷۷، چاپ اول.

۶- صفرلی، علیار. یوسفلی، خلیل. **آذربایجـان ادبیـاتی تـاریخی**، کؤچـورن: حسین شرقی، تهران، مؤسسه فرهنگی انتـشاراتی راسـتان، چـاپ اول، ۱۳۷۶، بیرینجی جلد.

۷- نباتی، سید ابوالقاسم. **دیوان اشعار ترکـی**، تـصحیح، تحـشیه و مقدمـه: دکتر ح. م. صدیق، تبریز، نشر اختر، ۱۳۸۵، چاپ سوم.

۸- سیداف، نورالدین. **آذربایجان شفاهی خلق ادبیاتینا دایر تدقیق‌لر**، اۆچۆنجۆ کتاب، علم نشریاتی، باکی، ۱۹۶۸.

۹- آریان‌پور کاشانی، عباس. آریان‌پور کاشانی، منوچهر. **فرهنگ جیبی فارسی به انگلیسی**، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۲، چاپ دوم.

۱۰- حسین‌اف، حیدر. **روسجا- آذربایجانجا لغت**، علم نشریاتی، باکی، ۱۹۴۱.

۱۱- **المنجد فی اللغه و الاعلام**، بیروت، دارالمشرق، الطبعه الحادیه و العشرون، ۱۹۷۳.

۱۲- احمداف، تیمور. **آذربایجان یازیچیلاری**، اون اثر نشریاتی، باکی، ۱۹۹۵.

محمد داوریار اردبیلی

کرج- ٦ اسفند ۱۳۸۸

۱- تاریخی و سیاسی زمینه

۱- ۱. شاه ختایی‌نین عمل‌لری

شاه اسماعیل ختایی‌نین دولتی‌نین تشکیلینی، آذربایجان ادبیات تاریخینـده، ادبی- مدنی حیات‌دا دیرچه‌لـیش حـساب ائـدیرلر. باشـقا سـؤزله اونـون دُورو، آذربایجان ادبیات و دیلی‌نین رسمی‌لشمه‌سی کیمی قید ائدیلر.

شاه ختایی‌نین دولتی مونقول‌لارین حاکمیتی زمانیندا، قیزیل‌باشلار حرکاتی ایله باغلیدیر و آذربایجانین کؤچری تۆرک قبیله‌لری‌نین فعالیت‌لری نتیجه‌سینده تشکیل ائدیلمیشدیر.

شاه ختایی، اؤز حکومتی دُورونده، «شـیعی‌لیگـی» ایـران‌دا رسـمی مـذهب کیمی اعلان ائتمیش، ائل ادبیاتی و فولکلوریک متن‌لـرده «نجـات وئریجـی و ائـل سـئون» بیـر سـرکرده اۆلاراق تـصویر ائدیلمیـشدیر. مثـال اۆلاراق شـاه اسماعیل آدلي عظمت‌لی منظـوم عاشـقانه حماسـه و اونـلارلا ناغیـل و خلـق ماهني‌لاري، اونون یاخشي عمل‌لرین تصدیق ائتمیشدیر.

شاه اسماعیل ختایی‌نین خلق طرفیندن قیزغین آلقیشلانیب بگه‌نیلمـه‌سـین عالملر آشاغیداکي عامل‌لرله افاده ائدیرلر:

۱. اقتصادی- اجتماعی عامل‌لر، مثلاً آذربایجان کندلری‌نین مالیاتی‌نـین بیـره آلتي آزادیلماسی و بونونلا کند یوخسول‌لاري‌نین رغبتینی قازانماق.

۲. ادبی- مدنی عامل؛ آذربایجان دیلی‌نین رسمی‌لشدیریلمه‌سی، مکتب‌لرده، تکیه‌لرده تدریسی، شاعرلر ملک الشعرا حبیبی و کشوری‌دن حمایتی، اؤز دُورو اۆچۆن آذربایجانین شعر و ادبیاتی‌نین تکاملونده مهم خدمت‌لردن ایدی.

آذربایجان و اونا بیتیشیک ولایت و ایالت‌لر، شاه اسماعیل ختایی‌نین اؤلۆمۆ و صفویه امپراطورلوغونون ضعیف‌لمه‌سی و داغیلماسیندان سونرا، ایران شاه‌لاری، عثمانلی و روسیه دولتلری و خان‌لارین چاپولچولوق، اؤز باشینالیق و تالانچیلیق میدانینا چئویریلدی.

۲- ۱. نادر شاهین همرأی‌لیگی

افغان‌لارین اورتا شرق‌ده حاکمیتی دُورونده؛ آذربایجانی عثمانلی‌لار اشغال ائتمیشدیلر. روس‌لار بونا دؤزمؤردؤلر، بونونلایاناشی، آذربایجانین هر طرفینده «مستقل حاکمیت قورماق» حرکاتی باش وئریردی. . . ۱۱۴۶ (هـ .) سینجی ایلده روس دولتی یئنیجه شاهلیغا باشلامیش نادر شاه ایلن «آذربایجانی عثمانی دولتیندن آزاد ائتمک حاققیندا دیپلماتیک دانیشیق آپاردی»؛ مذاکره‌نین نتیجه‌سی اولاراق نادر شاه چوخ سایلی قوشون دسته‌لری و روسیه‌نین سفیری‌نین مشایعتی ایله آذربایجانا هجوم ائتدی. آذربایجانین جنوبی منطقه‌لری‌نین اهالیسینی قیریب اؤلدؤرۆب، شهرلری دارماداغین ائتدیکدن سونرا، شیروان شهرینه وارد اولوب؛ کورچایی اطرافیندا؛ داغستان قهرمان‌لاری آراسیندا یئری اولان «سورخای خانی» قتله یئتیریب شاماخی و گنجه‌نی اشغال ائتدی . . . اعتراض حرکاتی و اجتماعی هیجان‌لار باسدیریلدیقدان سونرا، محرم آیی‌نین ۲۶ ی ۱۱۴۸ هـ . ق. (۱۱۱۴ ش- ۱۷۳۶ م.) ایران و عثمانلی

دولتلری آراسېندا ایروانېن گۆن باتانېندا «مراد تپه» آدلې بیر محـلده قورخـونج بیر محاربه باش وئردی؛ محاربه‌نـین گئدیـشینده؛ عثمـانلې‌لار مغلـوب اۆلـوب؛ عبدالله پاشا و مصطفی پاشا- دیار بکرین حـاکمی اۆلدۆرۆلـدۆلر؛ ایکـی دولـت آراسـېندا «بارېـشېق» الـده ائدیلدیکـدن سـۆنرا «بارېـشېق سـندلرینده» قیـد ائدیلیردی کی:«آذربایجان ایالتیندن یالنېز قـارص عثمـانلې‌لارېـن حاکمیتینـده اۆلمالېدېر.»

نادر شاه سۆنرا، آذربایجـان و اۆنـون قۆنـشولوغونداکی ایالـتلـرین بۆتـۆن خان‌لار و آزادلېق سئورلرینی تاپدالایاراق، اۆنلارې حاکمیت‌دن اوزاقلاشدېردې، اۆ جمله‌دن «تهمورس» گرجستانېن پادشاهینی قتلـه یئتیریـب؛ و علـی میـرزه آدلې بیر یئنگـی مـسلمانی گرجـستانا حـاکم تعیـین ائتـدی؛ هـا بئلـه ۷- آی عرضـینده داغـستان و لزگـی خلقینـی کۆتلـه‌وی صـورتده اۆلدۆتـدۆرۆب سېخېشدېردې و سۆن اۆلاراق؛ تفلیس اطرافی اهالی‌سیندن ۶ مـین عائلـه‌نـی خراسانا کۈچۆرتدۆ. نادر شاه آذربایجانېن ان گۆجلۆ عـصیان منبعـی یعنـی پنـاه علی بگین دولتی‌نین قارابـاغدا گۆجۆنـۆ حـس ائتدیکـده؛ اهـالی‌نـین سـرخس شهرینه کۈچۆرۆلمه بویروغونو وئریب؛ عصیانچی‌لار و پناه علـی بگـین قتلینـه فرمان وئردی . . .

پناه علی بگ، نادر شاهېن اییگیندن خبردار اۆلوب؛ عـصیانېن باشـچې‌لارې ایلن آنا یوردون اطراف داغ‌لارېنا سېغېناراق نادرین اۆلۆمۆ نه‌جک؛ یارېم قاچغېن وضعیت‌ده دولت قۆشون‌لاری ایله مبارزه و محاربه ائتدی. نادر شاهېن قتلیندن سۆنرا، سرخس شهرینه کۆچۆرۆلمۆش قاراباغ‌لـېلار؛ آنـا یـوردا دونمگـه موفـق اۆلدولار. خلقین قاراباغا قایېتماسې؛ پناه علی بگ و سلاح‌داش‌لارېنېن جرأت و

جسارتینی آرتیردي. او، یوخسول و یازیق شهر و کندلیلری اؤز اطرافینا توپلایاراق؛ دولت آداملاري ایلن آچیق مبارزەیه گیریشدی. اونون عصیانی، نادر شاهین حاکمیتی آلتیندا اولان آذربایجانین باشقا ولایتلرینده ده آزادلیق حرکاتینا تکان وئردی. . .

۳- ۱. خانلیقلارین منشأیی

نادرشاهین اؤلۆمۆندن سونرا، آذربایجان خلقی حرکته گلیب. یئرلی (محلی) حکومتلردن عبارت خانلیقلار تشکیلاتيني قوردولار؛ ماکی، خوی، قاراباغ، شیروان، باکی، گنجه، شکی و سایرخانلیقلار بیر- بیرینین آردینجا تشکیل ائدیلدیلر. خارجی عنصرلرین هجوملارینا قارشي و بیگانەلرین حاکمیتی علیهینه اولاراق بیر- بیرینین آردینجا تشکیل ائدیلدیلر، بۆتۆن بو خانلیقلار، پناه خانین باشچیلیق ائتدیگی قاراباغ خانلیغیندان جسارت و الهام آلاراق. اونون مادی- معنوی یاردیمینا آرخالانیردیلار . . .

پناه خان (= پناه علی بگ) ۱۱۲۷ش. سینجی (۱۷۴۸ م.) اینجی ایلده شاهرخ میرزانین دیپلوماتیک کلکلرینی پوچا چیخارتماق اۆچۆن؛ «بایات»دا محکم بیر قلعه تیکدیردی و ۱۱۳۱ — ش. (۱۷۵۲ م.) ده باشقا بیر قلعه «شاه بولاق» دا بنا ائدەرک خانلیغین مرکزینی اورایا کۆچۆتدۆ. ایران سارایيندا باش وئرەن یئنی حادثەلر و محمد حسن خان قاجارین حاکم اولماسي، پناه خانین مدافعه تدبیرلرینی آرتیردی. او، ۱۱۳۳ ش. (۱۷۵۴ م.) اینجی ایلده، آذربایجانین سیاسی، اجتماعی و مدنی حیاتیندا مهم و اساسلي رولو اولان «شوشا» قلعەسینی تیکدیردی. قلعەنین بیناسیندان بیر ایل سونرا، قاجار شاهی

محمد حسن خان، چوخ سایېلې تجهیز ائدیلمیش و اؤلؤم ساچان قوشـون ایلـه شوشا قلعه‌سینه هجوم ائتدی، قلعه‌نـی آلماغـا نائـل اولمایېـب و خـاتون‌دان اؤ طرفه قدر ایره‌لیلیه بیلمه‌سی باشقا هجوم‌لار، اؤ جمله‌دن فتحعلـی خـانېن ۷ – آردېجېل هجومو نتیجه‌سیز اؤلاراق، قاراباغ ایـالتی‌نـین الـه کئچیریلمـه‌سـی و اؤنون خلقی‌نین اسارتینه سبب اؤلمادې . . .

پناه خانېن وقت‌سیز اؤلؤمؤندن سـؤنرا، اؤنـون اوغلـو ابـراهیم خلیـل خـان، آتاسي‌نېن‌دؤشؤنجه‌لرینه‌عمل ائده‌رک، پناه خانېن ایسته‌ک‌لرینی یئرینه یئتردی.

ابـراهیم خلیـل خـانېن دُورؤنـده، آذربایجـانېن ادبیـاتې و اینجـه صـنعتی، دگیشیک‌لیگـه اوغـرادې و تکامـل تاپـدې. شـعر، نثـر، موسـیقی، رسّام‌لېـق، خطاط‌لېق، معمارلېق وس. ساحه‌لرده قیمت‌لی اثرلر یارادېلدې. شفاهی ادبیـات سرعتله چیچک لنـدی، باجـارېقلې عاشـیق‌لار یئتیـشیب، باشـقا عاشـیقلارېن اوستادی اؤلوب اؤنلارې الهام‌لاندېردېلار.

بـو ایـل‌لـرده، شوشـا شـهری «علـم و ادبیـات مرکزینـه» چئویریلـه‌رک آذربایجانېن بؤیؤک شهرلریندن بیری حـساب ائـدیلیردی. قارابـاغ منطقـه‌سـی واقفین آنایوردو، آذربایجانېن باشقا ایالتی و منطقه‌لری کیمی، شاه اسـماعیل‌دان سؤنرا، خصوصی ایله نادر شاه و بؤیؤک پتر زمانېندا، مختلف یورش و هجوم‌لار میدانی ایدی، بیر یاندان روس دولتی‌نـین، آذربایجـانی اشـغال ائتمگـه گؤجلـؤ تمایلی وار ایدی، روس دولتینی بو ایشه تحریک ائدن ان مهـم عامـل بؤیـؤک پترین وصیّتینه عمل ائتمک یعنی آچېق دنیزلرده ساحل صاحبی اؤلماق ایـدی. اؤ بیر طرفدن ده ایران حکومتی هچ جور راضی‌لاشمېردې کی، حیاتی، حربی و

اقتصادى نظردن دگرلى اؤلان آذربايجان كيمى ثروتلى منطقه‌نى الدن وئرسين چۆنكۆ ۱۷ـنجى عصرده شرق ايله غرب آراسىندا كشف ائديلن دنيـز يـوْللارى، ايران حكومتينين اقتصادى موقعيتينى يعنى اؤنون اراضى‌سيندن كئچن اروپـا و هندوسـتان‌لـىلارين تجـارى امتعـه مبادلـه‌سـى تهلكـه‌لـى وضـعيت ايلـه قارشىلاشمىـشدى. بونـونلا بئلـه ايـران حكـومتى، سـاراى و نظـامى اُردو سـاخلاماغىن مخـارجينى تـأمين اۆچـۆن، خلـق كۆتلـه‌لـرينين اسـتثمارينى شـدتلنديريردى و بركتلـى و هـر جـور مـادى – طبيعـى نعمتـى بـول اؤلان آذربايجان ايالتينى اؤز حاكميتى آلتىندا ساخلاماغا جد- جهدله چالىشىردى. بـو عامل‌ده اؤز نوبه‌سينده آذربايجانلى‌لارين آزادلىق مبارزه‌لرى اۆچۆن دقّتـه لايـق شرايط و امكانات يارارىردى . . .

بو اؤزۆنه مخصوص تاريخى دورده و مذهبى چكيشمه‌لرين بـاش وئرديگـى بئله تـاريخى شـرايطده، آذربايجانـدا داهـا بيـر- بيـرى‌نـين آردىنجـا مختلـف خان‌لىق‌لار تشكل تاپيب وجودا گلـدى. ۱۱۵۸ هــ . (۱۱۲۲ ش. – ۱۷۴۳ م.) اينجى ايلده نادر شاهين اويونجاق حاكمى ملک نجف، شكى‌ده، چلبـى خـانين الى ايلن اؤلدۆرۆلدۆ و شكى خانلىغى ۱۸ ـينجى عصرده تشكل تاپاراق آزادلىـق و استقلاليتينى اعلان ائتـدى . . . نـادر شـاه چلبـى خـانين بـو عمـل‌لرينـدن عصبى‌لشه‌رک ۱۷۴۷ ـينجى ايلده بو خان‌لىغا يورش ائتدى، امّـا چلبـى خـانين ساراى شاعرى «نبى» دئميشكن موفقيت الده ائده بيلمه‌دى:

شاه نادر چون گتيردى اۆستۆنه يۆز مين سوار،
سن برابر جنگه دوردون، كيمده وار بو اختيار؟

دؤندؤ گئتدی، خجلتیندن آخر اؤلدو شرمسار.

نادر شاهین قتله یئتیریلمه‌سی، آزادلیق حرکـاتینی گئنـیش‌لنـدیریب و بیـر سیرا خان‌لیقلارین، ماکی، خوی، سراب، نخجوان، شیروان، تالش، دربند، بـاکی، قوبا و قاراباغ خان‌لیقلاری‌نین تشکیلینه سبب اؤلدو . . .

قارا باغ، شکی و قوبا (= قُبه) خان‌لیقلاری‌نـین حـاکم‌لـری واحـد و متّفـق حکومت یاراتماق اوْچوْن بیرلشدیلر و نادرین اؤلؤمونـدن سـوْنرا گـوجلنـدیلر، اوْ قده‌ر کی چلبی خان تبریز شهرینی نادر شاهین تعیین ائتدیگی حاکمین الینـدن آزاد ائتدی. فتحعلی خان، قوبا خان‌لیغی‌نـین حـاکمی، عُمروْنـوْن ۳۱ — ایلینـی خزرین ساحل‌لریندن اردبیله قـده‌ر کـی اراضـی‌ده بیرلـشن خـانلیق‌لاریـن بیـر لشمه‌سی اوْچوْن صرف ائتدی.

مستقل‌لیک سئوه‌ن خانلیق‌لارین بو بیرلیک و متّفق‌لیگیندن آغا محمد خان قاجار واهمه‌لندی. بو قورخونون اساس اقتصادی ماهیتی اوْندان عبـارت ایـدی که: ایران و عثمانلی اؤلکه‌لرین عکسینه اوْلاراق، آذربایجان خان‌لـیقلاری بـین الملل تجـارت ده خـصوصی موقعیـت و اهمیتـه مالـک ایـدیلر. بئلـه کـی بـو خان‌لیقلار خزر- وولقا تجاری دنیز یوْلو اوْستوْنده ایدیلر و خان‌لیق‌لارلا قفقـاز و روسیه آراسیندا تجاری علاقه‌لر، گوْنوْ- گوْنـدن گئنـیش‌لنیـب، تکاملـه دوْغـرو گئدیردی. بو ان مهم اقتصادی مسئله‌نین قاجـار سـارایینداکی آدامـلارا حیـاتی دگـری وار ایـدی. بـو اقتـصادی مـسئله قاجـار شـاهی آغـا محمـد خـان قوْشون‌لاری‌نین، آذربایجان تورپـاق‌لارینـا هجـوم و یـوْروْش‌لـری‌نـین اسـاس

حرکت وئریجی عامل ایدی. قاجار دُورۆنۆن یـازېلې تـاریخی منبـع‌لرینـده، بـو یورش و قان تؤکمه‌لره اشاره ائدیلیب‌دیر. *ناسـخ التـواریخ* مـؤلفی ۱۲۱۵ هــ . اینجی ایلین حادثه‌لرینی یاد ائدرکن، بو باره یازېر:«سلیمان خـانې ۶ مـین نفـر ایله تالېشا گۆنده‌ردی تا اۇراداکی اهالینی غارت ائتـسین. تـالېش‌لارېـن آرواد و اوشاق‌لارېنې دا زنجانا سۆرگۆن ائتدی. پادشاه فرمان وئردی سراب شـهرینی‌ده خرابا قویوب اود وورسون‌لار . . . »

بو دُورده ابراهیم خان، اؤز حاکمیت بینـؤوره‌لرینـی محکـم‌لنـدیریب، باشـقا خان‌لېق‌لار دا عصیان و شورش ائتمگه جـسارت گؤسـتریردیلر. بـو حـیص و- بیص ده، گرجستان حـاکمی «هراکلیـوس» روس دولتـی‌نـین ققفـازدا گیزلـی مأمورو، قاجار سارایېنا اطاعت‌دن بۆیون قاچېرتدې و گرجی‌لری تضییق، عـذاب و اذیت‌دن قوتارماق اۆچۆن، روس دولتیندن یاردېم ایسته‌دی، بـو ایـستک آغـا محمد خانی هارېن‌لاشدېردې.

مورخ‌لرین روایت‌لرینه گؤره، آغا محمد خان – کی هر شئیدن چوْخ قارابـاغ خانلېغېندان قوْرخوردو- ۶ مین قوْشون ایلـه ۱۲۱۰ هــ . (۱۷۹۵ م.) بایرامـدان ۵۳ گۆن سوْنرا، تهران‌دان حرکت ائتدی. سراب، خلخال و اردبیل ایالـت‌لرینـده قېرغېن و غارت‌دن سوْنرا، آراز چایې‌نېن ساحل‌لرینه یئتیـشدی. قوْشـونونو اۆچ حصّه‌یه بؤلدۆ. ساغ طرفدن مغان، شـیروان و داغـستانا هجـوم ائتـدیلر، سـوْل طرفدن ایروان خانلېغې و پای‌تاختا، اؤزۆده قوْشونون مرکزی ترکیب حصّه‌لـری ایله شوشا قلعـه‌سـینه یعنـی قارابـاغ خـان‌لېغـې‌نـېن مرکزینـه، ابـراهیم خـان حکومتی‌نین بیرلشدیردیگی محله یۆرۆش ائتدیلر.

۴- ۱. آغا محمد خانېن هجومو

یوخارېدا قید ائتدیک کی قفقاز اراضی‌لری و آذربایجان ایالت‌لری، نادرېن اؤلۆمۆندن سونرا، مستقل‌لیک کسب ائتمیش و آذربایجانېن شمال و جنوبونداکی خان‌لېقلار بیرلیک و بیر- بیرینه باغلې‌لېق طرفینه دوغرو حرکت ائدیردیلر. آذربایجان اراضی‌سینی اشغال و خان‌لېقلارې ایرانېن مرکزی دولتینه تابع ائتدیرمک و اونلارې اطاعتده ساخلاماقدان آغا محمد خانېن اساس مقصدی، بو منطقه‌دن صنایع اۆچۆن خام مال تأمین ائتمک و اورانی ایرانېن ایراندا استحصال ائدیلن امتعه‌نین ساتېش بازارېنا چئویرمک‌دن عبارت ایدی.

آغا محمد خان، بو اراضی‌نین (قفقاز و آذربایجان ایالت‌لری‌نین) تکلیفینی بیر دفعه تعیین ائتمه اۆچۆن، اوّلجه، گرجستان حاکمی هراکلیوسون سارایېنا بیر نفر سفیر گوندردی و اونو مطیع اولماغا دعوی ائتدی. هراکلیوس تسکین‌لیکله بو چاغرېشې رد ائتدی. آغا محمد خان تفلیسه هجوم ائتدی، هراکلیوس بو یۆرۆش‌دن خبردار اولان کیمی، اونو مشایعت ائده‌ن قوشون ایله (آغا محمد خانېن دۆرده بیر قوشونو قده‌ر آدم) تفلیس‌دن اوزاق‌لاشدی و شهردن ۱۵ مایل اوزاق‌لېقدا اؤز موقع‌لرینی محکم‌لندیریب، آغا محمد خانېن قوشونو ایله شدّتلی دؤیۆش‌لره باش‌چېلېق ائتدی . . .

راوی‌لر روایت ائدیرلر کی گُرجی‌لر بو محاربه‌ده نهایت درجه ایگیدلیک و قهرمان‌لېق گؤستردیلر. ولاکن چوخ‌سایېلې قوشون ایگیدلیگه غلبه چالدې و گرجی‌لر مغلوب اولدولار. هراکلیوس بیر دسته یاخېن آداملارې و بعضی قوشون حصّه‌لری ایله اطراف‌داکی داغلارا پناه گتیردی، قوشون‌لاری تفلیس

شهرینه داخل اولوب، قیرغین تؤرەدیب، شهری غارته باشلادیلار. آغا محمد خان قاجارین تاریخینی قلمه آلان مسلمان بیر مورخ، مسلمانلارین عدوان و عصیانیندان دوغان نتیجەلری شرح ائدەرک یازیرکی:« آغا محمد خانین ایگید عسگرلری، ساواش گؤنؤنؤ کافر گرجستانلیلارا قیامت گؤنؤنه و عرصاتِ محشره چئویردیلر . . .» بو بؤیؤک مصیبتلی حادثه نتیجەسینده اؤلنلرین سایيسيني تخمین ائتمک چوخ چتیندیر. مذهبی تعصبکشلیک، وحشیجەسینه عصبیلشمیش عسگرلرین قیزغینلیغینا سبب اؤلدور.

هر یئرده کلیسا وار ایدی یئر ایله یکسان اؤلدو و هر یئرده کشیش واریدی اؤلدؤرؤلدؤ . . . گؤزل اوغلانلار و گؤیچک قیزلار اؤلؤمدن قورتاریلاراق اسیر اؤلدولار.

آغا محمد خان تفلیس شهرینی آلیب و غارت ائتمکله ٢٢ و بعضی منبعلره گؤره ٢٥ مین نفر آدامي (دینج اهالینی) اسارته آلیب تهراندا بیعار امگه مجبور ائتدی. او تفلیس، شیروان و ایروان دا اؤز ال آلتیلاریندان حاکملر تعیین ائتدیکدن سونرا، گنجه شهرینه هجوم ائتدەرک کؤر- آراز چایلاريننین قووشاغیندا موّقتی مسکونلاشدي.

بو مدت عرضینده قاراباغ لیلارلا یاناشي آذربایجانین باشقا ایالتلریندن قاراباغا پناه گتیرنلرده ابراهیم خلیل خانین باشچیلیغي و عمومی فرماندەلیگی و ملا پناه واقفین ذکاوت و اوزاق گؤرنلیکلیگی ایله، شوشا قلعەسینه توپلاشیب قاجار قوشونلاري قارشيسيندا مقاومت ائدیردیلر.

توپخانا اۏلمادیغي اۆچۆن، شوشا قلعه‌سی‌نین آلینماسي ممکن اۏلمادي، بونا بینائن، آغا محمد خان فرمان وئردی کی قاراباغین اطرافینی غـارت ائتـسینلر و بۆتۆن آبادلیق‌لاري سوسوز و اوتسوز بیابانا چئویرسینلر.

آغا محمد خان گؤزله‌نیلمز و شدّتلی مقاومته راست گلدیکده چاره‌سیزلیکدن تحقیـره ال آتـاراق، مقاومـت گؤسـترن‌لـری «بیـر آووج آج» و اونلاریـن باش‌چي‌سيني اسیر «اصل‌سیز نسب‌سیز چاروادار» آدلاندیراراق آشاغیداکي بیـر بیت شعری یازدیریریب ابراهیم خانا گؤنده‌ردی:

ز منجنیق فلک سنگ فتنه می‌بارد،
تو ابلهانه گرفتی میان شیشه (= شوشا) قرار.

و اونون جوابیندا، واقف شوشا قلعه‌سی مبارزلری‌نین شاعری بئله یازدي:

گر نگهدار من آن است که من می‌دانم،
شیشه را در بغل سنگ نگه می‌دارد.

آغا محمد خانین وجودو انتقام آلوولاري ایله آلیشیب، تهرانـا قاییتـدي کـی باشینا تاج قویما مراسمی ترتیب ائتسین. و بیر ایل سونرا، چوخ ساییلي قوشونلا آذربایجانا طرف حرکت ائتـدی. باشـقا طـرفـدن، روسـیه پادشـاهی ایکینجـی کاترین‌ده، بؤیۆک پترین وصیت‌لرینی اجـرا ائتمـک اۆچـۆن، مـین‌لرلـه نفـردن عبارت قوشون حصّه‌لری‌نین «گودویچ» و «زوبوف»ون عمومی فرمانـده‌لیگـی ایله قافقازا ساری حرکته گتیردی و حمله ائتمه‌گینی امر ائتدی . . .

آغا محمد خانېن هجوموندان قاباق قافقاز اراضی‌سی روس دولتی‌نین اوردوسو واسطه‌سیله وحشی‌لیک‌لره معروض قالدې. کاترینین اؤلؤمؤندن سؤنرا، پاول روس پادشاهی، قوْشون‌لارېن ماسکووایا یعنی امپراطورلوغون مرکزینه حرکت ائتمگی امر ائتدی، «آغا محمد خان روس قوْشون‌لارې‌نېن چاغرېلماسېندان خبر توتان کیمی، آغېریۆک‌لری چتین داشېنان سورساتی و باهالې شئی‌لری بوراخېب گۆدۆکچۆلره تاپېشېرېب، آذربایجانا عمومی یۆرۆش فرمانی وئردی.»[1] آراز چایېنا چاتدېقدا، سولار داشقېن عمله گتیرمیش ایدی. «امر ائتدی سواری‌لر سودان کئچسین، کفایت قدەر گمی یوْخ ایدی، بونونلا بئله چوْخ سایدا آدم، اؤزمکله آرازېن اوتایېنا گئتمک ایسته‌دیلر، چوْخلو آدم آرازدا بوْغولوب اؤلدۆلر.»[2]

۱۲۱۲ هـ . (۱۱۷۶ ش. – ۱۷۹۷ م.) اینجی ایلین بهارېندا آغا محمد خان شوشا شهرینه هجوم ائتدی، اوْرانی آلدې و «محکم بیر حبس‌خانایا چئویردی . . . » مین‌لرله اهالینی و مدنیت خادملرینی قتله یئتیردی و ملا پناه واقف، اوْ زمانېن شاعر، متفکر و اوزاق گورن وزیرینی توتدوروب، الی باغلې قازاماتدا ساخلاتدېردې کی صاباح اوْنو اؤلۆمه محکوم ائتسین.

---

[1] سرجان ملکم، ج. ۲، ص ۱۰۹.

[2] سرجان ملکم، همان یئر.

۲- یاشایِشی

۱- ۲. دۆغومو

ملا پناه ۱۱۳۰ هـ . (۱۰۹۶ ش. — ۱۷۱۷ م.) ایلینـده قـازاخ، محـالی‌نـین «قیراخ صلاحلی» کندینده «آغا مهدی» آدلـی یوخـسول کنـدلی کیـشی‌نـین اوسماجا ائوینده دُنیایا گؤز آچدی.

۲- ۲. یاشایِشی

اؤنون حیاتی‌نین اوشاق‌لیق و یئنی‌یئتمه‌لیک چاغی هله‌ده آذربایجان ادبیات تدقیقاتچی‌لارینا بللی دگیل‌دیـر. واقـف‌شـناس‌لار ۱۷۵۹ ـینجی ایلـدن سـؤنرا اؤنونلا تانیش‌دیرلار. واقـف، ایراکلـی خـانین شـرقی گرجـستان حـاکمی‌نـین هجوموندان سؤنرا، بیر چۆخ زحمتکش یورتداش‌لاری ایلـه بیرلیکـده قـازاخ‌دان قاراباغا کوچوب، و ۱۰- ایل مُدتینـده، قاراباغین «ترتـر باسـار» محلـه‌سـینده اؤتوراق‌لاشیب، سؤنرالار، «شوشا» شهری، آذربایجانین او زمانکی علم، مـدنیت و ادبیات مرکزینه گئدیب و «ساعتلی» محلـه‌سـینده بیـر مکتـب آچیـب، اوْرادا «معلم‌لیک» و «عریضه یازماق‌لا» یاشایِشینی دوام ائتدیرمیش دیر.

دیوانېندان بللی‌دیر کی اؤ ایللرده، عذاب- اذیتلی و یؤخسوللوقلا دؤلو حیات سۆرمۆش‌دۆر، قدیم‌کیلر دئمیشکن ملا پناهېن معاشې چؤخ چتین کئچیـرمیش. بو بارەده گۆلگۆلۆ طریق ایله مناسبِ حال شعر یازمېـشدېرکی، اونـون پریـشان حالېنې و شکسته خاطرینی بیرلیکده بیان ائدیر:

بایرام اؤلدو، هئچ بیلیمرم نئیله‌ییم،
بیزیم ائوده دؤلو چووال‌دا یؤخدور،
دۆگۆ ایله یاغ هامې چؤخدان تۆکنمیش،
ات هئچ اله دۆشمز، موتال دا یؤخدور.

آللاها بیزمیشیک ناشُکۆر بنده،
بیر سؤز دئسم، دخی قۆیمازلار کنده،
خلق یاتېبدېر نوغلا، شکره، قنده،
بیزیم ائوده آختا ذغال دا یؤخدور.

بیزیم بو دُنیادا نه مالېمېز وار،
نەده ائوده صاحب جمالېمېز وار،
واقف اؤیۆنمه‌کی کمالېمېزوار،
آللاها شُکور کی کمال دا یؤخدور.

واقفین شعر قوْشماسې و شاعرلیگی‌نین دقیق تاریخی باره‌سینده معلوماتېمېز یوْخدور. آذربایجان ادبیاتې‌نېن تدقیقاتچې‌لارې آیدېن‌لاشدېرمېشلار کی، واقف معلم‌لیگی و عریضه یازماقلېغې ایله حرمت قازانمېش و قوشما قلیب‌لی شعرلری (خلق دیلیندن و شفاهی ادبیاتدان و هجا وزنیندن الهام آلماقلا) یازدېغې شعرلر واسطه‌سیله خلقین سئوگیلیسینه چئویریلمیشدیر.

دئمک اوْلارکی، شوشادا یاشاماق، خلق ایله انسیّت ده اوْلماق و اوْنلارېن حُرمتینی قازانماق، واقفین یاشایېشېندا دگیشیک‌لیک عمله گتیردی. کند محیطینده یوْخسوللوق و جهالت شرایطینده، قازاندېغې ۴۰ – ایل‌لیک حیاتی تجربه‌لریندن یاشایېشې‌نېن بو دُورۆنده استفاده ائتدی.

ادبی تدقیقات‌دان معلوم اوْلموشدورکی، واقف شاعرلیک و معلم‌لیک‌دن باشقا، باجارېقلې آتېجې و ماهر معمار ایمیش و نجوم علمینی خصوصی ایله سیّاره‌لرین حرکت‌لرینی تدقیق ائتمگی سئور ایمیش.

آلمان شرق‌شناسی، آدولف برگر قید ائدیر کی، شوشا شهری‌نین بۆیۆک بنالارې اوْنون نظارتی آلتېندا تیکیلیب دیر.

نئجه کی ملاولی ودادی واقفین معاصری ده واقفه خطاب شعرلرینده بو باره‌ده معلومات وئریر.

واقفین یاشایېشې شوشادا ابراهیم خانېن ادبیات و مدنیت خادملریندن حمایت ائتدیگی ایللره تصادف ائدیر، ابراهیم خان اؤلکه‌سی‌نین هر یانېندان شاعرلری، آرتیست‌لر و اوزاق گوره‌ن سیاست آداملارېنی و دوست خادملرینی اؤز سارایېنا چاغرېردې.

معلوم اؤلدوغو کیمی «واقف» آیین توتولماسی‌نین و بیر زلزله‌نی باش وئرمه‌دن قاباق خبرینی ان یاخین شاعر دوستو ودادی‌یه وئرمیشدیر کی واقفین بو ایکی طبیعی حادثه باره‌سینده کی دؤشؤنجه‌سی‌نین دؤزگؤنلؤگؤندن ابراهیم خان دا خبردار اؤلور.

۳- ۲. سارای‌دا

ابراهیم خان، واقفی اؤز سارایینا چاغیرمیشدیر. واقف آز مدت عرضینده، ایستر سارای‌دا، ایسترسه‌ده خلق کؤتله‌لری آراسیندا، شهرت کسب ائتمیش، ذکاوت، قابلیت و علمی‌نین سایه‌سینده «ائشیک آغاسی» رتبه‌سیندن وزیرِ اعظم‌لیک درجه‌سینه قدر یوکسلیر و معاصر ادبیات‌شناس، آراز داداش‌زاده دئمیشکن:«اوزاق گورن و عاغیل‌لی دوست آداملاری کیمی شهرت‌له‌نیر.»

واقف، باش ناظر (وزیر) اؤلدوقدان سونرا، یئرلی مدافعه قوه‌لرینی، اشغالچی و متجاوز خارجی قوه‌لره قارشی بیرلشدیریب تجهیز ائدیب و متشکل ائتمیشدیر، ها بئله خلق ادبیاتی‌نین چیچکله‌نیب زنگین لشمه‌سی و ادبی دیلین دولغون‌لاشماسی و تکاملو اؤچؤن حل ائدیجی آدیم‌لار آتمیشدیر.

واقف بیر شاعر کیمی خلقین اراده‌سینی قوّت‌لندیرمیش و دیپلمات اؤلاراق قاراباغ خانلیغی‌نین اداری ایشلرینی ساهمان‌لامیش‌دیر.

خان‌لیغین دیپلماتیک ایشلری و سیاسی عملیاتی، سفیرلرین و سیاسی مکتوب‌لارین مبادله‌سینده (شوشا و باشقا خارجی دولت‌لرین پایتختلرینده، پترزبورگ، تفلیس، تهران، آذربایجان خان‌لیقلاری و عثمانلی دولتی آراسیندا) واقف آپاریجی رول اؤینامیشدیر.

سفیرلرین اعزامیّتی، مکتوب‌لار (سیاسی نوتالار)، دیپلماتیک یازیشما و خبرلشمه‌لر، هامیسی واقفین بیر باشا نظارتی ایلن انجام تاپیردی. واقف قفقاز و آذربایجان‌داکی حکومت و حاکم‌لرین بیرلیک و اتفاقیندا چوخلو امک صرف ائتمیش، بو مقصد اوچون ثمره‌لی تدبیرلر و سیاسی ایش‌لر اجرا ائتدییدیر، بونا گؤره‌دیر کی اونون مترقی و اؤزونه مخصوص سیاسی باخیشی «واقف‌شناس‌لارین» دقّتینی اؤزونه جلب ائتمیشدیر.

قفقاز منطقه‌سینده و آذربایجانین جنوبی ایالت‌لرینده کی خان‌لیق‌لارین بیرلیگینی مدافعه، اشغالچیلارین قارشی‌سینی آلماق اوچون اساسلی ایشلری، سیاسی دوشونجه‌لری، دشمن‌لرین تهلکه‌سینی دفع ائتمه اوچون، خارجی دولتلرله قارشیلیقلی حرمت اساسیندا علاقه‌ده اولماق، واقفین مترقی سیاسی باخیشی‌نین اساس جهت‌لریندن‌دیر کی اونون اوزاق گؤره‌نلیک و سیاست آدمی اولماسیندان خبر وئریر. آراز داداش‌زاده‌نین فکرینجه « واقفین قاراباغ خان‌لیغینی اداره ائتمک‌حاققیندا نظریه‌لری اؤز دُورو اوچون چوخ مترقی ایدی».

بئله‌لیکله‌دیر کی، او ایل‌لرده یعنی دشمنی دفع ائتمک اوچون، تدبیر تؤکولن ایل‌لر واقفین وطن سئورلیگی داها قاباریق، داها آیدین نظره چارپیر.

او ایللرده آذربایجانین مختلف ایالت‌لرینده یاشایان انسانلارین حیاتیندان جانلی تصویرلر قلمه آلیر، خلق کوتله‌لری‌نین یوخسوللوغوندان، عذاب- اذیتلی یاشاییشیندان، خارابالیق‌لار و فلاکت‌دن آجی دویدوغونو افاده ائدیر:

قیش گونو قیشلاغی قیراق باسانین،

گؤزودور آرانین، جومله جهانین،

بئله گؤزه‌ل یئرین، گؤزه‌ل مکانېن،
بیر گؤزه‌ل اؤباسې، حئییف کی یوْخدور.

۴- ۲. آغا محمد خان قاجار ایلن قارشې دورما

واقف دؤشـؤنؤردؤ کـی مـستملکه‌چـی دولـتـلـرین قوْشـون‌لارې‌نېن وحشی‌جه‌سینه قانلې یؤرؤش‌لری نتیجه‌سینده، اوْنون آمال و آرزې‌لارېنې پوچا چېخاجاق، شهرلر و کندلر ویران، قیمـتـلـی مـدنی اشـیا و خزینـه‌لـر غـارت و عمارتلر خراب اولاجاق و کتاب‌لار یاندېرېلاجاق‌دیر.

۲۰- ایـل عرضـینده آغـا محمـد خـان، عـراقِ عجمـی، فارسـی و اوْنـون اطرافینداکی اراضینی اشـغال ائتمـیش ایـدی، ۳ گـۆن شوشـا شـهرینه داخـل اؤلدوقدان سوْنرا، اؤز نؤکرلری‌نین الی ایلن اؤلدؤرؤلدؤ . . . نوکرلر گئجه ایکـن شـاهېن اقامتگاهېنـا قـدم قویـدولار و ایتـی قېلېـنج ایلـه، ایـرانېن ان مقتـدر پادشاه‌لارېندان بیری‌نین باشېنې کسدیلر . . .

واقف بو حادثه‌نی ودادی‌یه خطابن یازدېغې نامه‌لرده بئله انشاء ائدیبدیر:

ای ودادی! گردش- دُورانِ کج رفتاره باخ!
روزگاره قېل تماشا، کاره باخ، کرداره باخ!
اهلِ ظُلمو نئجه بر باد ائیله‌دی بیر لحظه‌ده،
حُکمو عادل پادشاهِ قادر و قهّاره باخ!
صبح سؤندؤ شب کی، خلقه قبله ایدی بیر چراغ،
گئجه‌کی اقبالی گؤر، گۆندؤزده‌کی ادباره باخ!

تاجی زردن تاکی آیرېلدي دماغِ پر غرور،
پایمال اؤلدو تپیک‌لرده سر سرداره باخ!
من فقیره امر قېلمېشدي سیاست ائتمگه،
قورتاران مظلومو ظالمدن او دم غفاره باخ!
عبرت ائت، آغا محمد شاهدان، ای کمتر گدا!
تا حیاتېن وار ایکن نه شاهه، نه خونخواره باخ!
باش گؤتۆر بو اهلِ دُنیادان آیاق توتدوقجا قاچ،
نه قېزا، نه اوغولا، نه آشنا، نه یاره باخ!
واقفا، گؤز یوم، جهانېن باخما خوب و زشتینه،
اؤز چئویر آلِ عبایه، احمد مختاره باخ!

بو حادثه‌دن سونرا، آغا محمد خانېن قوشـون‌لاري غارتلـه مـشغول اولـوب، سونرا عراقِ عجمه طرف حرکت ائده‌رک، اوردونون سـرکرده‌لـری دیدیـشه‌رک داغېلدېلار. . . واقفده صبحون آچېلماسي و اؤلۆم حکمۆنۆن انتظارېندا ایـدی، معجزه‌لی صورتده زندان‌دان خلاص اؤلدو.

۵- ۲. اؤلۆمۆ

هر چند ملا پناه آغا محمد خانېن الیندن خلاص اؤلـدو، امّـا محمـد بگـین الینده گرفتار و هلاک اؤلدو. محمد بگ اعیان و اشراف واسطه‌سـیله، او زمـان کی شرایطین گرگین‌لیگیندن استفاده ائـده‌رک شوشـادا اؤزۆنـۆ حـاکم اعـلان ائتدی. او شاعر و سیاست آدمی اولاراق واقفی اؤز مقصدلری اۆچۆن بیر مانعـه

حساب ائدیردی، بئله‌لیکله اونو ۱۱۷۶ ش. — ۱۷۹۷ م. اینجی ایلده ۸۰ یاشاشیندا اؤغلو ایله بیرلیکده آجیناجاقلی طرزده شوشا شهری‌نین گؤن چیخان طرفینده، جیدیر دؤزؤ آدلی محل‌ده دارا چکدی. واقف اعدام اؤلدوقدان سونرا، ائرمنی‌لر ائوینی غارت و شعرلری‌نین الیازمالارینی یاندیردیلار. . .

امّا واقف و شعرلری آرادان گئتمه‌دی، مجسمه‌سی اورک‌لرده اوجالدی و ماهنی‌لاری، دوداقلاردان دؤشمه‌دی، بونا گؤره‌کی او، ان قیمتلی ادبی-مدنی میراث‌لاردان غیدالانیب، قدیم، کؤکلؤ، زنگین مدنیت و ادبیاتین محکم اؤزؤلؤ اؤستؤنده بوی آتمیش‌دیر.

۳- ادبی زمینه

آذربایجان تاریخینده واقف، بیر شاعر اوْلاراق تانینمیشدیر. ۱۲ـینجی عصر، آذربایجان ادبیات تاریخینده «واقف عـصری» آدلاندیریلیبـدیر. واقـف محمـد فضولی‌دن سونرا، ان پارلاق ادبی- مدنی شخصیت‌دیـر کـی، آذربایجـان‌لـیلار دُنیایه تقدیم ائتمیشدیلر.

واقف یارادیجی‌لیغـی ایلـه، تـوْرک ادبیـات تاریخینـده «دورغونلـوق دُوروْ» باشاچاتدی و بو ادبیات یئنیدن جان‌لاندی. واقـف شـعری نـه وحـی و الاهـی الهام‌لار و نه مجـرد و فـردی دویغـولاردان عبـارت ایـدی. اوْنـون بیـر ادبـی شخصیت کیمی یئتیشمه‌سی‌نین سیاسی- اجتماعی عامل‌لردن باشقا (قابـاقکی صحیفه‌لرده قیسساجا قید ائدیلدیگی کیمی) دقّته لایق ادبی- مدنی کوک‌لـری واردیرکی ایندی یئنی چاغدا اوْنون تدقیقی «واقف‌شناس‌لیق» سـاحه‌سـینده ان واجب مسئله‌لردن دیر . . .

آذربایجانین ادبیات و شعر تاریخی‌نین تـصنیفاتیندا واقـف، کلاسـیک شـعر دُوروْنوْن نماینده‌سی‌دیر. حروفیه حرکاتی‌نین باشـلانغیجیندا، یعنـی آذربایجـان کلاسیک شعری دُوروْنوْن باشلانیشیندا- آذربایجـان‌دا، یـوْز ایـل‌لـر بویـو دوام ائده‌ن سنّت – مذهب دیلی اوْلاراق عربی و ادبیاتین دیلـی فارسـجا – گوْجلـوْ تأثیره مالک ایدی و آنادیلده شـعر قوشـان، رسـاله یـازان‌لار، یـا ایکـی دیللـی

شاعرلر ايديلر و ياخوددا سارای‌لاردان اوزاق و صوفيه طريقت‌لرينه باغلې ادبی شخصيت‌لر حساب اؤلونوردولار.

۱- ۳. قاضی برهان‌الدين

آذربايجان ادبيات تاريخينده صوفی‌ليگين بانی‌سيدير و يوخارېدا دئديگيميز ايکينجی دسته‌يه منسوب دور. اؤندان سؤنراکی شاعرلرين چؤخو، يعنی عارفانه- صوفيانه شعرلرين شاعرلری، اؤنون شعر اُسلوبو و افاده طرزيندن تأثيرلنميشلر و نهايت ۱۰ ـونجو عصرده (هـ . ق.) محمد فضولی آذربايجان شعرينه يئنی يؤل آچماقلا اؤنو يؤکسک ايده‌آللی فلسفی تعليم‌لرله بيرلشديرمکله، اؤزؤندن سؤنراکی شاعرلرين الهام وئريجيسی و باش‌چيسی اؤلموشدور.

قاضی برهان‌الدين آذربايجانېن بير حصّه‌سينده قېسا مدتلی مستقل حاکميت قورماقلا اؤلؤمؤنه دک، آنا يوردونو عثمانی امپراطورلوغو و توپال تيمورون دولتی‌نين تجاوزکارجاسېنا هجوم‌لارېندان قؤرودو و بؤتؤن عُمرؤنؤ بو يؤلدا مبارزه‌يه صرف ائيله‌دی. بو مبارزه‌ده اؤزؤنؤن شاعرليک استعدادېندن استفاده ائده‌رک، شعری اشغال‌چېلارا قارشې سلاحا و ان کسرلی واسطه‌يه چئويره‌رک خلق کؤتله‌لری‌نين دشمن‌لری عليهينه يؤنلده‌رک قهرمان‌لېق و جنگ‌آورليک نغمه‌لری قوشوردو.

قاضی برهان‌الدين، قهرمانلېق و ائپيک (حماسی) شعرلرينی فؤلکلوريک اُسلوب‌لاردا قؤشوردو، و غزل‌لری کی آذربايجان غزلی‌نين ايلکين

نمونه‌لریندن‌دیر، ساده، آخېجې، آنلاشېقلې دیلده یازېلمېش و اۆنلارېن مضمون‌لارې سئوگی، عشق، دۆزگۆن‌لۆک، ایگیدلیک و نیسگیل‌دن عبارت‌دیر.

۲- ۳. عمادالدین نسیمی

قاضی برهان‌الدینین حاکمیتی باشا چاتدېقدان سۏنرا، حروفیه حرکاتی باشلانېر. عمادالدین نسیمی تبریزی کی تدقیقاتچېلار اۏنو «آذربایجان کلاسیک شعری‌نین آتاسې» حساب ائدیرلر، بو حرکاتلا باغلې ایدی.

ایران و اۏنون اطرافېندا کی اؤلکه‌لرین تاریخینده، «حروفی‌لیک» ائله بیر مسلک و طریقته دئییلیردی کی توپال تیمورون آذربایجانا و اۏنا تابع اؤلان ایالت‌لره حاکم اۏلدوغو دُورده، اهالی کی بو حاکمیت ایلن مخالف ایدیلر، حروفی‌لیک بایراغې آلتېندا، حکومتین منافعینی مدافعه ائده‌ن تشکیلاتلارلا مبارزه ائدیردیلر.

بو مسلک، ۸ ـینجی عصرین سونوندا استرآباد شهرینده فضل الله نعیمی تبریزی طرفیندن وجوده گلدی. فضل الله اؤزۆنۆ عالمین نجات وئریجیسی بیلیردی کی گویا تانرې و کائناتین (بۆتۆن وارلېق‌لارېن) جوهر و حقیقتی اۏنون وجودوندا تظاهر ائتمیش‌دیر. اۏ، ادعا ائدیردی‌کی «حروفات» واسطه‌سیله کائناتېن سرّلرینی افاده ائدیر.

فضل الله نعیمی‌نین عقیده‌سینی قبول ائتمک اۆچۆن اورتا شرق‌ده، خصوصیله آذربایجان‌دا، ال وئریشلی سیاسی- اجتماعی شرایط موجود ایدی. بئله کی اۏنون قیامېندان سۏنرا، آذربایجان و اۏنون اطرافېنداکی منطقه‌لرده

سای- سېز آداملار اۏنا هاوادار اۏلوب و ۹ ـونجو عـصرين بيرينجـی يارېـسېندا ايران‌دا، عراق عجم‌ده، آذربايجان و تۆرکيه‌ده، دولت‌لـر و حکومـت‌لـره قارشـې حرکت‌لرله باغلې اۏلاراق، اجتماعی چاخناشمالار، اغتشاش‌لار و حرکاتـا سـبب اۏلدو.

فـضل الله نعيمـی‌نـين مرکـزی (رهبـر) تـشکيلاتی آذربايجـانېن *شـيروان* شهرينده يئرلشيردی. ۷۹۵ ـينجی (هـ .) ايلده حروفی‌لرين ميران‌شاها قارشـې توره‌تديک‌لری ترور عملياتېندان سۏنرا، ميران شـاهېن فرمـانی ايلـه فـضل الله نعيمينی شيروان‌دان ناخچېوانا گئتيرديلر و آلېنجا قالاسېندا اؤلدؤردؤلر . . .

اۏنون نعشينی اهالی‌نی قۏرخوتماق و اۏنلارا عبرت درسی وئرمـک اۆچـۆن شهرده گزديرديلر و شدتلی صورتده حروفی‌لـری تعقيـب ائتـديلر. چـۆنکی بـو مسلک کسبه، صنعتکار، شهر اهاليـسی و آيـدېن فکرلـی آداملارېـن آراسـېندا سرعتله يايېلېردې.

ادبيات و اينجه صنعت، منطقـه‌لـرده کـی دولـت آدامـلارې ايلـه مبـارزه‌ده حروفيه حرکـاتی‌نـين سـچگين قـروپ (دسـته)لارې‌نـېن سـلاحی ايـدی. بـو سبب‌دن‌دير کی هم شاعرلرين، رسّام‌لارېن و آرتيست‌لرين تربيتينـه آرتېـق راق دقّت ائديليردی، همده خلق کۆتله‌لرينی عـصيانا تحريـک و تـشويق ائتمـک و معتقد مريد تۏپلاماق اۆچۆن ادبيات و اينجه صنعت ال‌وئريـشلی واسـطه‌لـردن بيری ايدی. حروفيه حرکاتينا اينانان‌لارېن ان قابارېق خصوصيت‌لريندن بيـری بوندان عبارت ايـدی کـی اۏنـلار زمانـه‌نـين سـنّت‌لـری‌نـين ضـدّينه اۏلاراق آذربايجان خلقی‌نين ديلينده، شعرلر، منظومه‌لر (پوئمالار)، قهرمان‌لېق نغمه‌لـری

و هیجان‌لاندیریجی یازیلارلا اؤز عقیده‌لرینی تبلیغ ائتمکله یاناشی آذربایجانین تۆرکجه دیلینی «اؤز مسلک‌لری‌نین مقدس دیلی، اسلام‌دا عرب دیلینه برابر» سایردیلار.

حروفیه حرکاتی‌نین مرکزی، یعنی آذربایجان‌دا گؤرکملی شاعرلر نسیمی، حبیبی، شاه ختایی، کشوری تبریزی، طفیلی اردبیلی و باشقالاری بو مسلکین تبلیغی اۆچۆن فداکارلیق گؤستردیلر.

نسیمی، آذربایجانین تانینمیش شهید شاعری و حروفیه مسلکی‌نین ان معروف باش‌چی‌لاریندان بیری، شعری‌لری‌نین چوخونو حروفی‌لیک مرامی و آمال‌لاری‌نین تبلیغینه حصر ائتمیش و ۱۴۱۷ م. ـینجی ایلده، «ملک المؤید سیف الدین»ین امری ایله حلب شهرینده بدنی‌نین دریسی سویولاراق اؤلدۆرۆلۆب دور.

نسیمی‌نین عاشقانه و هیجان‌لاندیریجی دییشمه‌لری سئوگی‌دن، شریعت احکامینا اینامیندان ، آزادلیق تمایُلوندن، امید و مبارزه عنصرلری ایله مایالانمیشدیر. اونون اثرلری‌نین قهرمان‌لاری فداکار انسان اولاراق باشینی وحدت میدانی‌نین چوگانینا چئویره‌رک، اؤزۆنۆن کامل‌لشمه‌سینی فداکارجاسینا جانیندان کئچمه‌سین‌ده گؤرۆر.

نسیمی و حروفیه حرکاتی‌نین باشقا سؤز اوستالاری‌نین شعرلری‌نین مضمون‌لاری، آذربایجان اراضی‌سینده، مرکزی، مقتدر و قدرتلی شاه اسماعیل ختایی‌نین حکومتی‌نین بایراغی دالغالاندیقدان سونرا، بؤیۆک ادبی دیرچلیش‌دن، آذربایجانین مدنیت و سیویلیزاسییاسی (تمدّنو) تبریز شهرینده

فورمالاشیب، انتظاملی سجیّه آلدیقدان سونرا تشکل و تکامل تاپاراق، حمایت ائدیلدی.

ختایی، اؤز نوبه‌سینده «باطنی و عرفانی شعرین» آذربایجان ادبیاتیندا بؤیۆک بانیسي و دوام ائتدیریجیسی‌دیر، او فطری شاعرلیک استعدادینا مالک اولماقلا، آذربایجان ادبیات تاریخینده یۆکسک مقاما صاحب‌دیر.

ختایی‌نین اساس مقصدی شعردن، دشمن‌لره قارشي سلاح کیمی استفاده ائتمکله، جوان صفوی حکومتینی محکم لندیرمک ایدی. بونا گؤره‌دیر کی، آذربایجان خلقی‌نین معین قروپ‌لاری هله ده اونون شعرلری‌نین چوخونو ملی شعار اولاراق ازبردیرلر . . .

ختایی اؤز زمانه‌سینده، حروفیه مسلکی‌نین شاخه‌لریندن اولان «حقیقت» آدلي فرقه‌نین باش‌چیسی ایدی کی ایندی‌ده آذربایجانین بیر چوخ شهرلرینده «اهل حق» و «گوران» عنوان‌لاري ایلن مرید و معتقدلری واردیر. گوران‌لارین عقیده‌سینجه، «شاه ختایی» امام علی (ع)، فضل الله نعیمی و سلطان اسحاق‌دان سونرا دؤردۆنجۆ صورت‌دیر کی دُنیادا ظاهر اولوب‌دور. ختایی قهرمان‌لیق شعرلرینده فضل الله و حروفیه حرکاتی‌نین باشقا بؤیۆک شخصیت‌لریندن الهام آلیبدیر و شعرلری‌نین مضمونو جنگ‌آورلیک، ایگیدلیک، سئوگی و محبت‌لرله یوغرولموشدور.

«ختایی»نین ان بؤیۆک رولو و خدمتی، آذربایجان ادبیاتي‌نین تاریخی گئدیشینده، حبیبی، کشوری، طفیلی و فضولی کیمی مثل‌سیز ادبی

استعدادلارین تربیتی‌دیر کی اؤز ملی ادبیات‌لارینی افاده‌لیلیک و کامل‌لیگین ان یۆکسک ذیروه‌لرینه یؤنلتمیش‌لر.

حبیبی، ساده و آنلاشیقلی غزلین اوستادی اۏلاراق «گؤزل‌لیک و سئوگی» موضوع‌لارینی قلمه آلمیشدیر، اونون غزل‌لری یۆز ایللر بویونجا بؤیۆک آذربایجان شاعرلری طرفیندن «استقبال» و «تضمین» اۏلونموش‌دور. ختایی سارایینداکی شاعرلرین سلطانی اۏلان حبیبی‌نین عاشقانه دییشمه‌لرینده- هیجانلی حیاتین آلوولو نفسی و عشقین حرارتی دویولور. حبیبی وارلیغین داخلی عالمینه (گۆنۆن دُنیاسینا) عائد ایشلتدیگی عبارت‌لره باخمایاراق، او، آلوولو و صمیمی عاشیق اۆره‌گی‌نین دؤیۆنتۆلرینی دُنیوی سئوگی و حسّ اۏلوناجاق درجه‌ده عالم‌شمول محبت اساسیندا ساده شعر قلیب‌لرینده افاده ائدیر.

۳- ۳. کشوری تبریزی

کشوری تبریزی‌نین ده دیوانی، حبیبی کیمی مداح‌لیق شعرلریندن اوزاق‌دیر. کئچمیش عصرلرین و رسمی کتاب‌لار، تذکره‌لر و سارای‌لارلا باغلی بیوقرافیالاردا اونون آدی چکیلمیر. او شعرینده اؤزۆنۆن گؤزه‌ل گؤیچک سئوگی‌لیسینین‌اؤزۆنۆ تصویرائده‌رک‌اونو دُنیوی‌لذت‌لردن استفاده ائتمگه چاغریر.

کشوری‌نین شعرلرینده «تغزّل» اونون یارادیجی‌لیغی‌نین آشاغی و ضعیف پله‌لرینی تشکیل ائدیر و آغالیغا اعتراض و آزادلیغا تمایل قاباریق شکلده اؤزۆنۆ گؤستریر.

«ریاکار» زاهدلرین ظاهری ترکِ دُنیالیغی‌ندان نفرت ائتمک، هم اؤز «جانی‌نی» و همده «هر ایکی دنیانی» و «شیخ صنعان واری» ایمان و عقیده‌نی معشوقه‌یه فدا ائتمک، کشوری‌نین شعرلری‌نین اساس مضمونلاری‌نی تشکیل ائتدیر.

۴- ۳. طفیلی اردبیلی

طفیلی اردبیلی‌ده آذربایجان کلاسیک ادبیاتی‌نین گؤرکملی شخصیت‌لریندن اؤلوب، شاه ختایی‌نین عظمت‌لی ادبی- مدنی حرکاتی‌نین یئتیرمه‌لریندن و حروفیه مسلکی‌نین معروف نماینده‌لریندن‌دیر. او معنوی خرافی اسارته قارشی و حروفیه مرامی‌نین انسان‌پرور ایده‌آللاری‌نین تبلیغینده، شعردن سلاح کیمی استفاده ائتدی.

طفیلی آردیجیل اؤلاراق، شاه ختایی‌نی، امام علی(ع)نی و فضل‌الله نعیمی‌نین انسانی صفت‌لرینی ستایش ائدیر. بو اؤچ شخصیتی بیر نفر حساب ائدیر. او اؤز مدحیه‌لرینده خلقی سفر بر اؤلوب، حروفیه حرکاتی‌نین مقصدلرینه عمل ائتمگه چاغریر. اؤز «مربع»لری‌نین بیرینده آند ایچیر کی اگر نسیمی کیمی دریسی سؤیولسادا، زندانلاردا بدنین شاققا- شاققا ائتسه‌لرده بو یولدان دؤنن دگیل‌دیر.

۵- ۳. حکیم فضولی

شاه اسماعیل ختایی‌نین ادبی- مدنی حرکاتی ایله باغلې مولانا محمد بن سلیمان بیاتلو «فضولی تخلص» بۆتۆن مدنی شخصیت‌لردن چۏخ ملی مدنیت و ادبیاتا خدمت ائتدی.

شاه ختایی‌نین عمرۆ باشا چاتدېقدان سونرا، فضولی ۲۴ یاشېندا ایکن کۏچگۆن بیر قبیله ایچینده بغداد اطرافی ولایت‌لری‌نین بیرینده یاشاییردې. زمانه‌نین ادبی دیل‌لرینی یعنی فارس و عربینی مکمل بیلیردی و شاه ختایی‌نین ادبی‌دیرچلیشیندن سونرا ادبیات خادملرینی مشایعت ائدیردی. شاه تهماسب دُورۆنده یارادېجېلېغې اۏ درجه تکامل تاپدې کی شاعرلیکده و اۏچ دیلده یازېب یاراتماغا قادرتام باجارېقلې بیر مؤلف- شاعر کیمی معروف اولوب، قېسسا مدتده گئنیش حجملی تۆرکجه دیوان ترتیب ائتدی و بئله‌لیکله ائله بیر ادبی مکتبین بینؤوره‌سینی قویدوکی آذربایجان شعری ۲۰ ـینجی عصرین اوّل‌لرینه قدەر اۏنون شدتلی تأثیر و اقتداری آلتېندا ایدی، قۏشدوغو غزل‌لر واسطه‌سیله چۏخ سایېلې غزل‌چی شاعرلر اۏندان تأثیر آلدېلار و معاصر دُورده اۏنون اثرلریندن اۏپرالار، سینما فیلم‌لری و پیئس‌لرده آردېجېل اۏلاراق استفاده ائدیلدی. بیز آذربایجان تۆرک‌لرینه «ایلیاد و اودیسه»، «حافظ دیوانی»، «پوشکین شعری» و «گوته» اثرلری کیمی یادگار وجوده گتیردی‌کی «کور اوغلو داستانی» کیمی ان چۏخ اۏخونولان اثرلردن‌دیر.

فضولی‌نین غزل‌لری هله ساغلېغېندا ال به ال و یورد به یورد گزەرک جغرافیایی و ملی سرحدلری آشدې.

«عشق» فضولی غزل‌لری‌نین ان اساسلی موضوعودور، البته بو جـسمانی و فردی جنسی دویغودان عبارت دگیل‌دیر، بلکه درین بشری، مدنی، اجتمـاعی و صوفیانه ماهیّته مالک‌دیر.

فضولی‌نین عقیده‌سـینجه، عـشق انـسانېن یئتگـین‌لیـک و گـؤزه‌ل‌لیگینـه پرسـتش، حیـاتی سـئومک، دایـم یاشایېـشې و حیـاتی تظـاهرلری و انـسانی سئومک، وفادارلېق و دۆزگۆن‌لۆک‌دن باشقا بیر شئی اوْلا بیلمز.

اگر فضولی‌نین صوفیانه شـعرلرینده «الاهـی- ملکـوتی عـشق»، «آخـرت سعادتی» و سمبولیزم حاکم‌دیرسه، اوْنون رئالیستیک شعرلرینده، غزل‌لـری‌نـین اساس موضوع و مضمونو سعادته حسرت و اؤزۆلۆ اؤلۆ دنیوی- فلـسفی عـشقه باغلی حیات‌دیر. و فضولی تغزّلۆنۆن قهرمان‌لارې جانلې- گرچک (رئال) انسان تصویرلرینه حصر ائدیلمیش‌دیر:«آهو گؤزلۆ، بلور بدنلی، قارا تئللې، لالـه اۆزلـۆ، عطیر قوخولو و سرو قدلی».

حتی بئله بیر گؤزه‌ل‌لیک مجـسمه‌سـیله «عـشق‌بازلېغـا» مـشغول اوْلمـاق، خرافاتا بۆیون اگیمکدن اۆستۆن‌دۆر، البته ساده آنلاشېقلی جسارتلی، رمـز، مجـاز و کنایه‌دن کنار، جمله‌لر و عبارت‌لر ایلن.

فضولی‌نین اثرلرینده «عشق موضوعو» اوْ قدەر گئنـیش و مرکـب‌دیـر کـی فضولی‌شناس‌لارېن چوْخونو سرسم‌لدیب یانلېشلېغا یووارلاتمېـشدېر. بعـضی‌لـر اوْنو «مولوی مسلک صوفی» و بیر عده‌ده اوْنون «دویغولارېنې شخصی» قلمه وئرمیش و بئله دۆشۆنمۆشلرکی، عاشقانه شـعرلرینی ملـک‌الـشعرا حبیبـی‌نـین قېزېنا (کی‌گویا اوْناعاشق ایمیش) خطاب سؤیله‌میش‌دیر. بو تاميله یانلېش‌دېر،

اوْنلار سهو ائدیرلر، «فضولی‌نین تغزّلو» فئودال جمعیتینین آداملارې‌نېن اوْره‌ک دؤیۆنتۆلری‌دیر کی انسانېن آزادلېغې و دۆشۆنجه‌نین آزادلېغې اوْچۆن، بۆتۆن جهت‌لری ایله تظاهر ائدیر و یاشایېشېن ایستی‌سینی و عطرینی اوْخوجونون دماغِ شریفینه چاتدېر.

پوچ فکرلر تبلیغ ائدن‌لری و یالان وعد وئرن‌لری قارقېشلایېر، یالانچې زاهدلر و اوْنلارېن وعظلرینه نفرتله یاناشېر و فېرېلداقچې حاکم‌لری و خرافات خادملرینی خلقه ائتدیکلری سای‌سېز- حساب‌سیز ظلم‌لره گؤره تنقید ائدیر و خلقین معنوی- مادی منافعی اوْچۆن مدافعه جبهه‌سی‌نین اوْن جرگه‌لرینده دؤیۆشره‌ک دئییر: *ای فضولی! اوْدلارا یانسېن بساطِ سلطنت!*

فضولی غیر تغزّلی اثرلرینده هابئله مظلوم خلقی مدافعه ائتمکده‌ده «رئال موقع» توتور. «شکایت‌نامه»سی عذاب- اذیت چکمیش کوتله‌لرین قېشقېرتېسېدېرکی، عدالت‌سیزلیکدن، ظلم‌لردن و خان‌لارېن، ارباب‌لارېن، رحم‌سیز دولت مأمورلارې‌نېن الیندن جانا گلمیشلر.

فلسفی- عرفانی (تئوسوفیک) مضمون‌لاردا فضولی تغزّلونو، مایالاندېرمېشلار. بونا گؤره و «گئنیش احاطه‌لی مرکب عشقی» اوْچۆن بعضی عالم‌لر اونو حقلی اوْلاراق «متفکر عاشق» آدلاندېرېب‌لار.

فضولی‌نین ادبی- بدیعی یارادېجې‌لېغې، هم آذربایجان ادبیات تاریخینده، هم‌ده اورتا و یاخېن شرق و آسیا قطعه‌سینده یاشایان تۆرک دیللی خلق‌لرین ادبیات تاریخینده، دؤنۆش نقطه‌سی حساب اوْلونور. او زمانه‌نین طلب‌لرینه دقّت

ائدن، دؤرۆن مدنی- ادبی و اجتماعی- انسانی مسئله‌لرینی ادبیاتا گتیرن و عصری‌نین شرایطینی اؤز قلمی ایله انعکاس ائتدیرن بیرینجی شاعردیر.

فضولی، آذربایجان تاریخ ادبیاتیندا، لیریک- موزیکال (تغزّلی- غنایی) شعرین بایراق‌داری‌دیر، واقف یارادیجیلیغینادا دریندن تأثیر گؤستریب‌دیر. فضولی‌نین اؤلۆمۆندن تا واقفین ادبیات عالمینه گلیشینه قده‌ر، آذربایجان ادبیاتیندا مهم حادثه باش وئرمه‌میشدیر، بونا گؤره بو دُورۆ همین ادبیاتدا دورغون‌لوق، مرحله‌سی آدلاندیرماق اؤلار.

۶- ۳. علیجان قوسی تبریزی

فضولی‌دن سؤنراکی شاعرلرین هامیسی اونون مقلد و مریدی اولوب‌لار، او جمله‌دن قوسی تبریزی ده، محض فضولی‌دن تقلید ائتمیش‌دیر. تذکره‌چیلر بو موضوع حاققیندا آردیجیل مباحثه ائدیبلر و فضولی‌دن تقلید ائتمه‌گین سرلرینی آشکارلامیشلار.

قوسی شکایت‌لر و گلایه‌لر شاعری‌دیر، اونون شکایت موضوعلو شعرلری ساده و صمیمی و «غربت» قوخولودور. معلومدورکی، بیرینجی شاه عباس‌دان سؤنرا، تشیع مذهبی‌نین هر طرفلی یاییلماسی و حروفیه حرکاتی‌نین گیزلی تشکیلاتی‌نین داغیلماسیندان سؤنرا، حروفی‌لیک، تهلکه ایله قارشیلاشدی، حروفی ادیبلر و شاعرلری تجرید اولوندولار و غیر حروفی ادبیاتچی‌لار زوراکیلیقلا مجبوری اؤلاراق اصفهانا و باشقا غریب ایالت‌لره کؤچۆرۆلدۆلر.

کوچنلر آراسـېندا، قوسـی تبریـزی، صـائب تبریـزی و تـأثیر تبریـزی‌ده وار ایدیلرکی، هر اۆچۆ فضولی‌نین مقلـد و مریـدی ایـدیلر. بـونلار دورغونلـوق (= فترت) دُورۆنۆن ان معروف شاعرلریندن‌دیرلر.

۷- ۳. تأثیر تبریزی

تأثیرین اثرلری‌ده شکایت، ناکاملىق و آخ وای ایلن دۆلودور، اۆ بیـر یانـدان وفاسىز و ظالم گۆزه‌ل‌لری وصف ائتمکله، باشقا یاندان سرو بویلو، گۆل یاناخلې گۆیچک‌لری تعریف ائدیب اۆنلاردان شکایت ائدیرکی محبت‌سـیز و عاشـیقین آجېناجاقلې حالېندان بی‌خبردیرلر.

تأثیر شعرلری‌نین مهم خصوصیتی بوندان عبارتدیرکی اۆ انسان و طبیعت‌ده کی گۆزه‌ل‌لیکلری ساده و آچىق طرزده افاده ائدیر و تصوف‌دن اوزاق‌دیر.

۸- ۳. مسیحی تبریزی

فترت دُورۆنۆن ادبـی نماینـده‌لـری‌نـین اثرلرینـده رئالیزمـه تمایـل، واقـف رئالیزمی و ادبی مکتبی‌نین اساس‌لارېنې تشکیل ائدیر. واقف فتـرت دُورۆنـۆن ادبی اثرلری‌نین هامېسېنا دقّت یئتیرمیش‌دیر، مثلاً مسیحی‌نین «ورقا و گلشاه» مثنوی‌سیندن کی شاه صفی‌یه اتحاف ائدیلمیش‌دیر، الهام آلېب‌دیر.

مسیحی بو اثرینـده، تـصویر یاراتماقـدا، قهرمـان‌لارېـن صـورتینی تـصویر ائتمکده، دیل و افاده اوسلوب‌لارېندا، بلاواسطه فضولیدن تأثیر آلمېشدېر.

فترت دُورۆنۆن دوامی و سونوندا، واقف رئالیزمی، آذربایجان ادبیاتېنېن زنگین و دولغون خزینه‌سیندن غیدالانېب و واقفین ادبیات ساحه‌سینه قدم قویماغې ایلن «فترت» مرحله‌سی باشا چاتېبدېر.

۴- واقف و فولکلور

واقف، آذربایجـانىن شـفاهی و یـازىلې دیلینـی بیرلـشدیردی، اونـون ادبـی یارادىجىلىغې شفاهی ادبیات و آذربایجان فۆلکلورو ایله سىخ باغلىـدىر، واقفـین ادبی ارثی‌نین بو ایکی قۆلونو یعنی کلاسیک و خلق شـعرینی عـضوی شـکلده بیرلشدیرمه‌سی ایلـه، خلـق شـعری یـازىلې ادبیـاتىمىزدا، اۆسـتۆنلۆک قـازانىر، آپارىجې موقعه کئچیر.

آذربایجانىن رسـمی کلاسـیک ادبیـاتې ایلـه یاناشـې کامـل‌لـشن شـفاهی ادبیاتې‌نىن تاریخی چۆخ قدیم‌دیر و اۆز دولغونلوق و زنگـین‌لیگـی ایلـه قونـشو خلق‌لرین ادبیاتىنادا دریندن تأثیر گؤسترمیشدیر.

۱ - ۴. عاشىق ادبیاتې

آذربایجانىن خلق ادبیاتې‌نىن تکاملو، کلاسیک شعر کیمـی، شـاه اسـماعیل ختایی‌نین «ادبی‌دیرچلیـشی» ایلـه بـاغلې‌دىـر. شـاه ختـایی دُورۆنـدن سـۆنرا، عاشـىق‌لار، گـزه‌گـن چـالقې‌چـىلار، خلـق آرتیـستلـری و شـفاهی ادبیـاتىن نماینده‌لری، هابئله شاعرلر سارای طرفیندن تـشویق ائـدیلیردیلر. شـاه ختـایی ادبی یارادىجىلىقدا عاشىق شعریندن الهام آلىردې و یئرلی موسـیقی‌چیلـری اۆز اطرافىنا تۆپلایاراق عاشقانه و هجا وزنلی شعرلر قۆشماق ایلن «حروفـی‌لیـک» مرامینی تبلیغ ائدیردی.

ختایی‌نین دُورۆنده امام علی (ع) و باشقا حرمتلی دین خادملرینی «ستایش» ائتمک، مختلف شعر فورمالاریندان اۆستۆن توتولوردو، بو عصرده «اوستادنامه»لرین چوْخو، امام علی (ع) و ختایی‌نین «ستایشینه» حصر ائدیلمیشدیر. «ساز» هاوالارینا مخصوص، خصوصی شعر قلیبلری و خطاطلیق اُسلوبلاری «شاه ختایی» آدیلا وجودا گلدی و حتی عروض وزنلی ختایی فورمالی شعر عاشیق ادبیاتینا داخل اوْلدو.

کلاسیک عاشیق شعری‌نین، شاه ختایی ادبی حرکاتی‌نین گؤرکملی نماینده‌لری، عاشیق قربانی و عاشیق امانی‌دن عبارت‌دیر.

۲- ۴. عاشیق قربانی

عاشیق قربانی، هجایی شعرلرینده، زمانه‌سیندن شکایت ائدیر، ظالملر و بیگانه‌لرین، ظلمو آلتیندا یاشایان خلقین، غم، درد و محنت‌لرینی، گله‌جگه امیدله یاشاماغی آشیلاماقلا، افاده ائدیر. او شاه ختایی حکومتی‌نین اقتصادی شرایطینی ده تنقید ائدیر.

عاشیق قربانی، سؤز صنعتکارلیغیندا شعرین بزه‌ک‌لنمه قایدالاریندا چوْخ صنعتلی شعر فنّینده یئنی‌لیکلری ایله واقفین لیریک ارثینه بلاواسطه تأثیر ائتمیشدیر.

۳- ۴. عاشیق امانی

عاشیق امانی ده ختایی سارایینا ان یاخین آداملاردان ایدی، ختایی‌نی دؤیۆشلرده مشایعت و حروفیه‌نی تبلیغ ائتمیشدیر. اونون هجا وزنلی شعرلری

شاه ختایی قوشمالارێنێن اُسلوبوندا و عاشیق شعری‌نین ایشلک نوع‌لرینده لیریک و اینجه لیریک مضمونلو ساده و آخێجێ قلیب‌لرده‌دیرلر.

شعری‌نین موضوع‌لارێنێ «طبیعت» و خلقین یاشایێشێندان آلان عاشیق امانی، یئنی‌لیک‌چیلیگی ایله آذربایجان خلقی‌نین شفاهی ادبیاتێ‌نێن عاشیق شعرینه عائد بؤلمه‌سی‌نین ان بؤیۆک نماینده‌لریندن‌دیر.

۴- ۴. عاشێق منظومه‌لری

عاشێق شعری آذربایجانێن شفاهی ادبیاتێ‌نێن مهم شاخه‌لریندن اولاراق، «شاه ختایی ادبی حرکاتێ‌نێن» تؤره‌مه‌سیدیر کی «ادبی دورغونلوق دُورۆنده» اؤز تکاملۆنۆن ذیروه‌سینه چاتمێشدێر. حمید آراسلێ‌نێن فکرینجه:« ۱۷ـــینجی عصر، آذربایجان عاشێق شعری‌نین ان پارلاق دُورۆدۆر.»

عاشیق منظومه‌لری‌نین ان مشهورلارێندان اولان «داستان» (اونلارێن دده قورقود کتابێنداکی ایلکین فورمالارێنا دقّت ائتمه‌لی‌ییک) بو دُورۆن محصولو اولدوغونو قید ائتمک لازم‌دیر.

آذربایجان منظومه‌لری (داستان‌لارێ) ایکی نوع‌دان عبارتدیر: ۱- ایگیدلیک و قهرمان‌لێق منظومه‌لری (داستان‌لارێ). ۲- عاشقانه رمانتیک منظومه‌لر (محبت داستان‌لارێ).

قهرمان‌لێق داستان‌لارێ‌نێن تانێنمێش و ان معروف‌لارێندن بیری «کور اوغلو» حماسه (اپوس) سی دیر کی بوگۆنه قدەر ۱۷ نوعو تاپێلێب و یازێیا آلێنمێشدێر. کور اوغلو خلق ایچیندن چێخمێش بیر قهرمان اولاراق، زمانه‌سی‌نین عدالت‌سیزلیکلرینه قارشێ عصیان ائتمیشدیر.

امّا بو دُورده یارادیلمیش منظومه‌لرین چوْخو، محبت داستان‌لاریندان (عاشقانه- رومانتیک منظومه‌لردن) عبارت‌دیر کی اوْنلارین قهرمان‌لاری‌نین چوْخو صمیمی عاشق اوْلاراق، معشوق یوْلوندا، ان گؤجلو و مقتدر دشمنله قارشیلاشیب، اوْنلارلا دؤیوْشوْب، معشوقه چاتماق اوْچون بوْتوْن مانعه‌لرله فداکارجاسینا، چارپیشیرلار.

محبت داستان‌لاری‌نین ان معروف‌لاری آشاغیداکی‌لاردان عبارتدیر: اصلی و کرم، عاشق غریب، نوروز، عباس و گؤلگز و اوْنلار باشقا داستان‌لار. بوْتوْن بو داستان (منظومه)لارین اهمیت‌لیسی، آذربایجان خلقی‌نین اجتماعی حیات تاریخینی انعکاس ائتدیرن «عباس و گؤلگز» داستانی‌دیر کی بو دُورده یارادیلیبدیر.

بو داستان‌دا (منظومه‌ده) عباس توفارقانلی و گؤلگز پری بیر- بیرینه عاشق دیرلر. امّا شاه عباس کیمی گؤجلو و بؤیوْک رقیب و حریف اوْنلارین عشقینه مانع و گؤلگزین گؤزه‌للیگینه ووْرغون اوْلوب، فرمان وئریر گؤلگزی حرمسرایه آپارسینلار. عاشیق عباس، داستانین قهرمانی شاه عباس ایلن قارشی- قارشییا دوراراق هیجانلی- یانیقلی شعرلری ایله، آذربایجان خلقی‌نین شاه عباسا بسله‌دیگی درین نفرتینی و کسگین اعتراضینی افاده ائدیر.

محبت داستان‌لاریندا (عاشقانه- رمانتیک منظومه‌لرده) قهرمانا مانعه‌چیلیک تؤره‌دنلرین چوْخو دولتین نؤکرلری، ال آلتی‌لاری، خادملری و فئودال‌لارا یالتاق‌لیق ائدن قروپ‌لاردان عبارت‌دیر کی منظومه (داستان‌لارین) لرین قهرمان‌لاری کیمی «ساز- سؤز» اوستادلاری‌دیرلار کی منظومه‌نین متنی و

بینؤره‌سی اؤنلارین صنعتکارلیغي اساسیندا قورولـور. آذربایجـان ناغیـل‌لاریـندا (افسانه‌لرینده) اؤلدوغو کیمی بعضاً خارق‌العاده و ضـیالی قـوه‌لـر منظومـه‌لـرین قهرمان‌لارینا یاردیم ائـده‌رک اونـلاري اؤلؤمـدن قورتـاریرلار. قهرمـان‌لار اؤز سئوگی‌لیلرینه چاتمـاق و «وصـال بـاده‌سـینی» ایچمـک اؤچـؤن دؤیؤشـؤرلر، قهرمان‌لارین اساس حرکت وئریجی عامل‌لری صـنعت‌دن، سـازدان و سـؤزدن عبارت‌دیر.

واقف بو منظومه‌لر، عاشیق صنعتی قهرمان‌لارین عشق‌لری و عاشیق‌لارین چالغي آلتلری اؤلان «ساز» ایلـه تـانیش ایـدی، بـونلارلا یاناشـی، آذربایجـان فولکلورونـــون باشـــقا نوعلرینـــدن‌ده اؤز ادبـــی- بـــدیعی یارادیجیلیغینـــدا یارارلانمیـشدیر. تـصادفی دگیـل دیـر کـی عاشـیق‌لار اؤنـون ادبـی ارثـی و شعرلریندن الهام آلمیش آدي و یاشاییشي عاشیق داستان‌لاریـندا، ناغیـل‌لاردا، ماهني‌لاردا و ضرب‌المثل‌لرده ابدی لشدیریلمیشدیر.

واقفین نغمه‌لرینی هلـه‌ده آذربایجـانین اوجقـار کندلرینـده‌کـی تـوی‌لاردا و شن‌لیک مجلس‌لرینده ترنّم ائدیرلر، چؤبان‌لار توتکلرینده چـالیر، جـوان قیـزلار آی ایشیغیندا زمزمه ائدیر، جوان بیـگ‌لـر تـزه گلـین‌لـره اؤخویـور، آنـالار، اؤز بالالارینی اؤنلارلا اؤخشاییر دنیا گؤرمؤش کیشی‌لر، قوجا قاري‌لار و قبیله‌لرین باش بیلن‌لری، بو ضرب‌المثلی دؤنه- دؤنه دیله گتیریرلر: هر اؤخویان ملا پنـاه اؤلماز.

۵- ۴. محمد حسین خان مشتاق

آذربایجان خانلیق‌لاریندا، قاجارلارین حکومتی‌نین باشلانغیجیندا، شاعرلر و ادیب‌لر خان‌لار طرفیندن حمایت اولونوردولار و خانلیق‌لارین سارای‌لاریـنداکی آداملار ملی دیلین تکاملونو اؤزلری‌نین ان مهـم وظیفـه‌لرینـدن بیـری حساب ائـدیردیلر. بـو خـانلیق‌لار آذربایجـان ادبیـات تاریخینـده چـوخ مهـم رول اوینایپب‌لار. بعضی خان‌لیق‌لارین حاکم‌لـر و امیرلـری شـاعر و ادیـب ایـدیلر. شکی خانلیغی‌نین حاکمی محمد حسین مشتاق کیمی بو دُورۆن ان استعدادلی شاعری، واقفین معاصر و یؤلداشی ایدی. «مـلا ولـی ودادی» محمـد حسین خانین اؤلۆمۆ مناسبتی ایله بیر «مصیبت‌نامه» قلمـه آلمـیش و اونـو، مثـل‌سیز حاکم، عاغیللی، تدبیرلی، دیندار و عدالتلی آدام کیمی وصف ائتمیش کی خلقی شاه‌لارین عذاب، اذیت و ظلموندن قورتاردی.

محمد حسین خان مشتاق رسمی شعردن باشـقا، هـم‌ده شـفاهی ادبیاتـدان الهام آلاراق بوگۆن‌ده عاشیق‌لارین دیلی‌نین ازبـری اؤلان قوشـمالار و اینجـه گرایلی‌لار قوشموشدور.

۵- واقفین رئالیزمی و شعرلری‌نین تصنیفاتې

واقفین بیر شاعر کیمی یئتیشدیگی دُورده اۆچ شاعرلیک مکتبی وارایدی:

الف- آذربایجان ادبیاتې‌نېن کلاسیک شعر قلیب‌لریندن استفاده ائدن فضولینی سئونلرین مکتبی، بو مکتبین نماینده‌لری‌نین شعرلری فارسجا-عربجه «ترکیب» و «تعبیر»لرله دولو اۏلوب و آذربایجان ادبیاتې‌نېن تاریخی تکامل مرحله‌لریندن بیری سایېلان «فترت (دورغونلوق) مرحله‌سی‌نین» دوام ائتدیریجی شاعرلری، محمد حسن خان مشتاق، آقا باقر شیروانی، ملا ولی ودادی، زاری آغجا یازېلې و سایره‌دن عبارت‌دیر.

ب- ایکینجی مکتب «هجویه‌چی» شاعرلرین یارادېجېلېغې‌دېر کی اۏنلارېن باشلېجا نماینده‌سی «مهدی بیگ شقاقی» ایدی. اۏ ۱۲۱۴ -ینجی ایلده، سۆرگۆن حیاتی یاشارکن وفات ائتدی و مملکتیمیزین اۆزدن ایراق «رسمی» ادیب‌لری‌نین دیلینجه دئسک «چۏخ سېرتېخ و بی‌مبالات اۏلوب و حرمت‌لی آداملارې هجولری ایله اینجیدیبدیر.»

ج- اۆچۆنجۆسۆ واقفین ادبی مکتبی‌دیر، بو مکتبین اساس خصوصیتی «شعر اُسلوبونون یئنی‌لیگیندن» عبارت ایدی کی یوخارېداکی مکتب‌لرین هر ایکیسینی دریندن تأثیر لندیره‌رک، عموم خلق رغبتینی قازانمېشدېر. حتی مهدی بیگ کیمی شاعرلری اۆزۆنه جذب ائدیب، واقف اُسلوبوندا یارادېجېلېغا وادار ائتمیشدیر.

ساده، خلق دیلیندن الهام آلان، هجا وزنلی بو شعر مکتبی، ختایی ادبی حرکاتی‌نین تورەمەسی اؤلاراق فترت دُورؤنۆ یاشایان عروض وزنلی شعری سېخېشدېراراق، عاشیق‌لار و گزەرگی چالغې‌چېلارېن دیلینده کامل‌لیک ذیروەلرینە اوجالدې.

بو مکتبین ان مهم شخصیت‌لری: نبی، شکی‌لی راضی، رافع، آغجاسېز اؤغلو پیری و قاراداغلې علی ایدی کی ادبی یارادېجېلېقدا بایاتی، قوشایارپاق، تجنیس و سائرەدن یارارلاناراق، سؤزۆن حقیقی معناسېندا «واقف رئالیزمی»نین لیاقتلی گؤدؤک‌چۆلری ایدیلر. بو شاعرلر واقفی دؤنه- دؤنه ستایش ائدیب و اؤز اثرلری ایلن گؤستردیلرکی اونون شعرلری نه قدەر خلق طرفیندن آلقېشلانېبدېر.

مثلاً واقفین معاصری، کلیبرلی عاشیق علی قاراجاداغې ، ملا پناهی بئله تعریف ائدیب‌دیر:

بو گوهر سؤزلرین، ای عالیجناب!
تمام عاشیق‌لرین سمعینه گلمیش.
فصاحتده، بلاغتده سنین تک،
اینانماکی، رویِ زمینه گلمیش.

بو عصرده شاعرلرین خانیسن،
مُدرّسه برابر سن، یعنی سن،
علمین معدنیسن، گوهر کانیسن.

ائشیدنلر سؤزۆن دمینه گلمیش،

عاشق اوْلدوم بیر قامتی رعنایه،
اوْنو سئودیم، جانیم دۆشدۆ بلایه.
والله، بالله، سن دۆشدۆگۆن سودایه،
آرتیق من فقیرین سرینه گلمیش.

علی چکر گئجه- گۆندۆز آه و زار،
کسیلدی مدارا، گئتدی اختیار،
واقف اوْلسون بو معنادان خبردار،
مدینه کویونا، سکینه گلمیش . . .

۶- کئچمیشه کؤکلۆ باغلې‌لېق

واقف، سؤزۆن حقیقتی معناسېندا، آذربایجان ادبیاتې‌نېن تاریخینه باغلې‌دېر و گؤستردیگیمیز کیمی نسیمی، حبیبی، کشوری، ختایی، فضولی‌دن و آذربایجانېن شفاهی خلق ادبیاتېندان تأثیر آلېب ادبیات تاریخی‌میزین تکاملونون منطقی محصولودور.

یئری گلمیشکن قید ائتمک لازمدیرکی بو دُورده ائله شاعرلرده وار ایدی‌کی اوْنلارېن «مهم ادبی امگی»نظیره‌چیلیک، تضمین و تقلیددن عبارت اوْلوب و کئچمیش شاعرلرین اثرلری‌نین مضمونونو، موضوع‌لارېنې و قلیب‌لرینی تکرار ائدیردیلر و آذربایجانېن صنعت و ادبی پروسسینده مهم روْل اوْینامامېشلار.

واقف، آذربایجان ادبیات تاریخی‌نین کلاسیک دُورۆنۆن بئلنچی مرحله‌سینده، ائله بیر یئنی ادبی مکتبین قاپې‌لارېنې ادیب و شاعرلرین اۆزۆنه آچدې کی اوْ مکتب‌ده حیاتېن ایستی نفسی و طراوتلی حرارتی دویولوردو. آراز داداش‌زاده (محمد عارفین اوْغلو) واقفین تاریخی- ادبی روْلونو، ترکمن خلقی‌نین بؤیۆک شاعری «مختومقلی فراغی»نین خدمتلری ایله مقایسه ائده‌رک یازېر:«هر ایکی شاعر «فورما و قالب» نظردن ادبیاتدا انقلاب وجودا گتیردیلر. اوْنلار کلاسیک شعردن باشقا، فولکلور و عاشېق‌لارېن شعر و ماهنې‌لارې ایله‌ده تانېش اوْلوب اوْندان الهام آلېردېلار.»

واقف، اوستادجاسیٖنا، آذربایجان خلقی‌نین ادبی- مدنی ارثیندن یارارلانیٖبدیٖر. بو یارارلانمادا اؤ مـضمون باخیٖمیٖنـدان، شـرق کلاسـیک ادبیـاتیٖ‌نـیٖن فکـری ارثی‌نین ان یاخشیٖ کیفیـت‌لرینـی قورویـوردوکی اؤزۆنـدن قابـاق و سـؤنراکی شاعرلرین چۆخونون اثرلرینده گؤزه چاریٖیر، بو فرق ایلـن کـی، اونـلاردا دریـن دگیشیک‌لیکلر عمله گتیرمکله، شعرلرینی کامل‌لشدیردی.

واقــف، هــر شــئیدن چــوخ، حیاتــا بــاغلیٖ‌دیٖــر. شــعرلری یاشــاییٖش گؤزه‌للیک‌لری‌نین ترنّمودور، کلاسیک آذربایجان شـعرینده ال چاتمـاز عـشقی، دنیوی و حسّ اؤلونان ال وئریشلی عشقه چئویره‌رک، شعر فورمالاریٖندا خلقـین روحو و دۆشۆنجه‌سیندن الهام و قوّت آلیٖر.

واقف رئالیزمی‌نین چیچک‌لنمه‌سیندن قابـاق، یعنـی ادبـی فتـرت دُورۆنـده، آذربایجان‌دا شاعر اؤ کیمسه‌دن عبارت ایدی کی ایرانین کلاسیک ادبیـاتیٖ‌نـیٖن شعر بؤلمه‌سینه عاید قایدا- قانون‌لاریٖنیٖ ازبرله‌سین، عروض‌لا باغلیٖ علـم‌لـری بیلسین و بحرلری، ازاحیفی و اونون مختلف اماله‌لرینی اؤز شعرلرینده باجاریٖقلا ایشلتسین. ادب و قلم اهلی‌نین نظرینجه شاعر «عروض‌شـناس» اؤلمالیٖـدیٖر و اؤنلارلا عاشیق، ماهر ماهنیٖ‌چیٖ و نغمه‌کار «دراویـش رعـات» آدلانیٖـردیٖلار و کلاسیک شعرین قانون‌لاریٖ ایلن تانیٖش اؤلمیان آدامیٖن آدیٖ هـئچ بیـر ادبـی جُنگ و تذکره‌ده چکیلمیردی و یالنیٖز سینه دفتر اؤلاراق یادلاردا قالیٖردیٖ.

واقفین ان بؤیۆک ادبی خدمتی بو دراویش الرّعـاتین اثرلرینـی (شـعرلرینی) یـازیٖلیٖ و رسـمی ادبیاتـدا انعکـاس ائتـدیرمک، ملـی شـعر فورمـالاریٖ‌نـیٖن

امکان‌لارېني گئنیش‌لندیریب زنگین‌لـشدیرمک و عـروض وزنـی‌نـین محـدود تکنیکاسینی ملی شعر فورمالارې ایله قارشېلاشدېرماقدان عبارت‌دیر.

واقفین قصیده، غزل، مخمس، مستزاد، معشّر و رباعیاتېندان بللی‌دیر کـی اۏ عروض وزنی‌نین قایدا- قانون‌لارې ایله دریندن و هر طرفلی تانېش ایمـیش و حتی عروض بحرلرینده فترت دُورۏنـۏن شـاعرلریندن داهـا باجـارېقلې شـکلده شعرلر قوشوردو. اۏنون شعرلری، تقلید و گه‌وه‌زه‌لیکدن، تکـرار و کهنـه‌لیگـدن اوزاق‌دېـر، چۏنکـۏ یئنـی‌لیـک‌چـی‌دیـر، کلاسـیک شـعرین مـضمونونون دگیشدیریجیسی، ملی موضوع‌لارېن و یئرلی شعر قلیب‌لری‌نین ایشلنمه‌سی‌نـین ماهر اوستاسی‌دیر.

واقفین یئنی‌لیک‌چی‌لیگی‌نین اساس خصوصیتی، سـؤز (شـعر) صـنعتی‌نـین «تیکینتی لوازماتېنې» دگیشدیرمکدن و اۏنلارې تزه‌له‌مکدن عبارت ایدی، ؤ بو یۏلدا چۏخلو ادبی امک صرف ائـده‌رک، ادبـی دیلـده اۏزۏنـه محکـم موقعیـت قازانمېش، خارجی اصطلاحلار (ترمین‌لر) و ترکیب‌لری (سـؤز بیرلـشمه‌لرینـی) سیلیب آتمېش و اۏنلارې تزه و طراوتلی ملی تعبیرلر (ادبی عبارتلر) و سـؤزلرله عوض ائتمیشدیر.

کلاسیک شعرین سؤز و ترکیب‌لرینـی آذری‌لـشدیرمیش و خلقـین دیلینـده ایشله‌نن خالص ملی کلمه‌لری شعره گتیریب نظمه چکمیشدیر.

باشقا سؤزله، دیلین صاف‌لاشماسی، یاد عنصرلردن تمیزلنمه‌سی، یاشاماسی و گله‌جک نسل‌لره چاتدېرېلماسېنا چالېشمېش‌دېر، سؤزدن استفاده باجارېغې‌نـې نمایش ائتدیرمیش و سؤز سئچیمینه خصوصی دقّت یئتیرمیش‌دیر.

مثال اۆچۆن قیـد ائتمـک لازمـدېرکی اۆ شـعرلرینده «جـان قوشـو»، «آی اۆزلۆ»، «خمار گؤز»، «گۆل اۆزلۆ» و «شـیرین دۏداقلـې» اصـطلاح، تـشبیه و استعاره‌لرینـی، کلاسـیک شـعرده اۏلان «مـرغ دل»، «مـاه رخـسار»، «چـشم خمار»، «گل رخسار»، «شکر لب» و سائره ایله عوض ائتدی و جسارتله، خلـق کۆتله‌لری‌نین دیلینده و دانېشېغېندا ایشله‌نن بیر چۏخ اینجه ترکیـب‌لـری ادبـی یازېلې دیله گتیردی:«بولود تئللی»، «آی قابـاقلې»، «گردنـی مینـا»، «آغـزې پیالا»، «آغ بوخاقلې»، «قېرمېز یاناقلې»، «لالـه دۏداقلـې»، «بیللـور بـدنلی»، «گۆنش اۆزلۆ»، «یای قاشلار»، «بال دۏداقلار»، «ساچلارې قارا»، «اۆزۆ آغ»، «گؤز یاشې»، «ائللر یاراشېغې»، «اؤلکه گؤزه‌لی» و اونلارلا باشقا تعبیرلر.

واقف‌شناس‌لار و آذربایجان ادبیاتې‌نېن تدقیقاتچې‌لارې‌نېن فکرینجه، واقف رئالیـست‌دیـر، رئـالیزمین آذربایجـان شـعرینده بیرینجـی ایلکـین گۆجلـۆ نماینـده‌سـی‌دیـر، رمـانتیزم اونـون شـعرلرینده ضـعیف‌دیـر و حادثـه‌لـره رئالیست‌جه‌سینه یاناشېر.

بو باخېمدان، ایکی یۆز ایل قاباق، واقفین شعرلری، هم آذربایجان ادبیاتېنـدا و همده مسلمان ملّت‌لر آراسېندا «یئنی حادثه» ایدی.

بو حادثه اونونلا ایضاح اۏلونور کی، آذربایجان ادبیـاتېنې بـو دُورده شـرقین قونشو و مسلمان ادبیاتېندان تجرید ائتمک اۏلمـاز. واقـف‌شـناس‌لاردان بیـری دئییرکی:«بو خلق‌لرین مدنیت و ادبیاتېندا اۏزۆنه مخصوص خصوصیت‌لر، ملـی، جغرافیایی و دیل باخېمدان فرق‌لـر اۏلـسادا، اونـلار، معـین و معلـوم تـاریخی،

فلسفی، ادبی و گؤزه‌للیک علمی نظردن بیر- بیرلرینـه بـاغلې‌دېـرلار و آیـدېن درک ائدیلن مشترک ادبی سنّت‌لره، صورتلره و اوخشارلېقلارا مالک‌دیرلر.»

۷- واقفین اجتماعی رئالیزمی و ظالم‌لری تنقید ائتمه‌سی

واقف اجتماعی حیاتېن ضدیتیندن و ملت مقدّراتېنا حاکم‌لرین سلطه‌لریندن و اؤز باشېنالېقلاردان کدرلنیر، فکره گئدیر، موجود اجتماعی- اقتصادی سیستمی تنقید ائدیر، اونا پیس گؤرۆملۆلۆکله یاناشېر، حقیقتی آراشدېرېر، عدالت‌سیزلیک، یالان و فېرېلداقچېلېق‌دان باشقا بیر شئی گؤرمۆر:

من جهان مُلکونده، مطلق، دوْغرو حالت گؤرمه‌دیم،
هر نه گؤردۆم، اگری گؤردۆم، اؤزگه بابت گؤرمه‌دیم.
آشنالار اختلاطېندا صداقت گؤرمه‌دیم.
بیعت و اقرار و ایمان و دیانت گؤرمه‌دیم،
بی‌وفادان لاجرم، تحصیلِ حاجت گؤرمه‌دیم.

واقفین ناراضی و بارېشماز روحو، بو «گؤرمه‌دیم» آدلې معروف شعرینده اؤز انعکاسینی تاپمېش‌دېر، بودا هر شئیدن اوّل اونون مستبد جمعیت‌دن و اجتماعی چکیشمه‌لردن نفرتینی افاده ائدیر.

واقف بو شعرده، دیلنچی و شاهی، مقتدی و مقتدانی، عالمی و جاهلی، مریدی و مرشدی، شاگردی و پیری، شیخی و عابدی، و اورتا عصرلر جمعیت‌لری‌نین بۆتۆن لاشخورلارېنې تنقید اوْدونا توتور. اوْنلارېن ماهیتینی آچېب گؤستریر. بو کیمسه‌لر، دشمن‌چیلیک و ایکی تیره‌لیگین مبلّغ‌لری‌دیرلر،

اوْنلارېن هامېسېنېن مقصدی درهم و دیناردیر، هامېسې «نفس امّاره»نین اسیری دیرلر و اوْز شخصی منفعت‌لری اوْچوْن کلک‌بازلیق و ریاکارلېقلا حقی باطل ائدیرلر. اگر شیخ‌دیرلار، حیله‌گردیرلر. اگر بیگ‌دیرلر عدالت‌سیز و ظالم‌دیرلر. و اگر سلطان‌دېرلار هر دقیقه اوْزگه مملکت‌لرین اراضی‌سینه تجاوز نیّتینده‌دیرلر:

خواه سلطان، خواه درویش و گدا، بالإتّفاق،
اوْزلرین قېلمېش گرفتارِ غم و درد و فراق،
جیفه‌ی دنیادېر هر احتیاج و اشتیاق،
مونجا کیم، ائتدیم تماشا، سؤزلره آسدېم قولاق،
کذب و بهتاندان سوایې بیر حکایت گؤرمه‌دیم.

هر صدا و سس کی، دنیایا دوْلوب اکثر، اقل،
جمله مکر و آل و فنّ و فتنه‌دیر، جنگ و جدل،
درهم و دینار اوْچوْندوْر هر شئیه یاپېشسا ال،
مقتدی‌لرده اطاعت، مقتدالاردا عمل،
بنده‌لرده سیم و بگلرده عدالت گؤرمه‌دیم.

عالم و جاهل، مرید و مرشد و شاگرد و پیر،
نفس امّاره الینده سربه‌سر اوْلموش اسیر،
حقّی باطل ائیله‌میشلر، ایشله‌نیر جرمِ کبیر،

شیخلر شیّاد، عابدلر عبوساً قمطریر،
هیچ کسده حقّه لایق بیر عبادت گؤرمه‌دیم.

پیس‌لیک ائتمک، ریاکارلیق، ایکی اۆزلۆلۆک، یۏلداشلیغا خیانت، بی‌عـارلیق، ناموس‌سوزلوق، قدر بیلمه‌مزلیک، غیرت‌سـیزلیک، وفاسـیزلیق کـه بـو شـعرده اونـلارا نفـرت یاغـدیریلیر، فئـودال جمعیـت‌لـرین ایکـی یـۆز ایـل قابـاقکی مسلمان‌لارین اراضی‌سینده حاکم طبقه‌لـرین اسـاس خـصوصیت‌لرینـدن دیـر. واقف حاکم‌لری و اؤزلرینی روحانی‌لره اوخشادان‌لارې افشا ائدیر:

خلق عالم بیر عجب دستور توتموش هر زمان،
هانسې غملی کؤنلۆ کیم سن ائده‌ر اولسان شادمان،
او سنه، البته کی بدگولوق ائیله‌ر، بی‌گمان،
هر کسه هر کس کی ، ائتسه یاخشیلیق اولور یامان،
بولمادیم بیر دۏست کی، اوندان بیر عداوت گؤرمه‌دیم.

من اۆزۆم چۏخ کوزه‌کاری کیمیاگر ائیله‌دیم،
سکّه‌لندیردیم غبارِ تیره‌نی زر ائیله‌دیم،
قارا داشې دۆنده‌ریب یاقوت احمر ائیله‌دیم،
دانه‌ی خرمهره‌نی دُرّه برابر ائیله‌دیم،
قدر و قیمت ایسته‌ییب، غیر از خسارت گؤرمه‌دیم!

گؤن کیمی بیر شخصه گؤنده خِیر وئرسن صدهزار،
ذرّەجه ائتمز ادای شکرِ نعمت آشکار!
قالماییبدیر غیرت و شرم و حیا، ناموس و عار،
دئدیلر کی اعتبار و اعتقاد عالمده وار،
اوندان اؤترۆ من ده چۆخ گزدیم، نهایت، گؤرمەدیم.

قدر بیلمەین جمعیتدن عذاب چکن واقف، تأسفلەنیرکی خیر و شر قاریشیب، ایگیدلر ذلیل اولوب، آخماق‌لار عزیز، وارلی‌لار خسیس، سخاوتلی‌لر بی‌نصیب اولوب‌لار، آداملارین وقتینی ترک دنیالیق و جمعیتدن تجریده (گوشەنشین‌لیگه) یؤنلدەرک بئله دئییر:

مختصر کیم بئیله دنیادان گرەک ائتمک حذر،
اوندان اؤترۆ کیم دەگیلدیر اؤز یئرینده خیر و شر،
عالیلار خاکِ مذلّتده، دنی‌لر معتبر،
صاحب زرده کرم یوخدور، کرم اهلینده زر،
ایشلنەن ایشلرده احکام و لیاقت گؤرمەدیم.

بو مخمس طرزینده‌کی شعر، آراز داداش‌زادەنین فکرینجه شرقین اورتا عصرلر شعر خزینەسی‌نین قیمتلی اینجی‌لریندن و دنیا ادبی اثرلری‌نین گؤزەل و ابدی، اجتماعی مضمونلو شعر نمونەلریندن واقفین اجتماعی رئالیزمی‌نین

پارلاق تجسّمودور. اونون معاصرلریندن هئچ بیری زمانه‌سی‌نین عیبه‌جرلیگینی واقف کیمی آچیب گؤستریب و افشا ائتمه‌ییب‌دیر.

واقف تنقیدلرینده، انسانا، امن– امان‌لیق، باریشیق و یاشاماق‌دان لذت آلماق آرزی‌لاییر و بو مقصد اۆچۆن هر جور مانعه‌یه چتین‌لیگـه و فـداکارلیغا دؤزه‌رک اؤز– اؤزۆنۆ اُووندورور:

مکان مردم نیکو مخوف و ظلمانی است،
چه گنج‌ها به خرابات دهر پنهانی است.

او، دوستاغی ایگیدلره میدان حساب ائدیر. بو شعرلردن معلوم‌دورکی، واقـف آذربایجان تاریخی‌نـین قـارانلیق مرحلـه‌لرینـدن بیرینـده اؤز ملـی– اجتمـاعی مسئولیتینی درک ائدیب، نسیمی سـایاغی اؤز دُورۆنـۆن قـانلی دؤیـۆش‌لرینـده اشتراک ائدیب، حتی طنطنه‌لی یاشاییش و سـارای مناسـبت‌لـری‌ده اونـون بـو درین بشری ادراکینا مانع اۆلا بیلمه‌ییب و بلکـه سـارای خـدمت‌لـری واقفـین مثبت شعرلری‌نین ماهیتینی قیمتینی اؤز دُورۆنده یۆز قات آرتیرمیشدیر.

ایکی یۆز ایل اؤنجه – یعنـی خـان‌لار و امپراطـورلارین ظلـم، قیـرغین و غارتلری زمانی– واقفانه رئالیست‌جه‌سینه دنیا گؤرۆشۆ اۆلان شـاعر تـانیمیریق، خصوصیله لیریک شاعرلردن رئالیست تمایل گـؤزلنیلمزدیـر، چۆنکـۆ «لیریـک ادبی مکتبین» شعر امکان‌لاری محدود و واقفین صنعت متودیکاسـی اؤزۆنـۆن معاصـر و حقیقـی معناسـیندا رئـالیزم‌دن کنـاردیر. واقـف تغزّلـون– عاشـقانه

شعرلرین– مغنّی‌سی‌دیر، بونونلا بئله اؤنون «اؤزۆنه مخصوص رئالیزمی» تدقیق و تقدیره لایق‌دیر.

۸- واقفین مترقّی دۆشۆنجه‌سی و خوش گؤرۆملۆلۆگۆ

واقفین تاریخی رئالیزمی‌نین قاباریق خصوصیت‌لری مثبت تفکر و خوش گؤرۆملۆلۆک‌دن عبارت‌دیر کی اونون ادبی یارادیجی‌لیغی‌نین بو جهتی بۆتۆن شعرلرینه- قوشمالار، غزل‌لر، گؤزل‌لمه‌لر و مخمس‌لرینه حاکم‌دیر. اونون معاصری «ودادی» فیلسوفجاسینا پیس گؤرۆش‌لرله (بدبین‌لیکله) آذربایجانین لیریک شعر دفترینی، غم، غصه و کدرله دومانلاشدیرمیشسا، واقف مثبت گؤرۆش ایله، تاریخ صحیفه‌لرینی قیزیل خطلرله بویامیشدیر.

واقف شعری اؤز خوش گؤرۆملۆلۆگۆ ایله‌ن‌دیر کی کلاسیک شعردن اوزاق‌لاشیر، یئنی مرحله یارادیر و بو خصوصیت، اونون رئالیزمی‌نین ان اهمیت‌لی جهت‌لریندن‌دیر. بئله‌لیکله دئمک اولار کی واقفین بۆتۆن شعرلری و ادبی یارادیجیلیغی‌نین بینؤوره‌سی شادلیق، شنلیک، عشق و محبت اوزه‌رینده قورولموشدور . . . و بو نوع یارادیجیلیق اؤ دُورون اساس خصوصیتینه شعرین «غم فلسفه‌سینه» بۆرۆنمه‌سی و «پوچلوق» یا نیهیلیزم قیئینا گیرمه‌سینه نسبت غریبه و تزه بیر حادثه ایدی. اونون آلوولو لیریزمی انسانین شادلیق‌لادولو حیات طرزینی باجاریقلا تصویر ائدیر، ریاسیز عشقی و خالص سئوگینی ترنم ائدیر. لیریزمی ائله آچیق آیدین‌دیر کی بعضی کیمسه‌لر اونو «شهوانی» شاعر آدلاندیریرلار، اما اونلار یانیلیب‌لار، چۆنکۆ صاف عشق و پاک محبت‌دن غافل‌دیرلر.

۹- حقیقی مضمونلو و رئال موضوعلو ادبی- بدیعی یارادېجېلېق

یوخارېدا قید ائتدیک کی واقفین اؤدلو و هیجان‌لی تغزّلۆ، فولکلور، شفاهی ادبیات و آذربایجان خلقی‌نین یاراتدېغې اثرلرله درینـدن بـاغلې‌دېـر. بـو اونـون رئالیستیک ادبی فعالیّتی‌نین، اصیل و گؤزه چارپان خصوصیت و جهـت‌لرینـدن بیری‌دیر. اونون شـعر دیلـی رئـالیزم دیلـی‌نـین کامـل نمونـه‌سـی و خـارجی عنصرلردن آرېنان بیر دیل‌دیر، استفاده ائتدیگی وزن‌لر و قلیب‌لر ایـسه، رسـمی ادبیاتېن سنتی ترکیب‌لر و تعبیرلری و عاشیق ماهنې‌لارې‌نـېن هجـا وزن‌لـری ایله بیرلشمه‌سیندن عبارت‌دیر.

عاشیق‌لارېن یارادېجېلېغې ایله واقف شعری‌نین اوخشارلېغې و یـاخېن‌لېغـې اؤزۆنۆ داها چـوخ فورمـا، قالـب، آشـېلادېغې مـضمون‌لار و بـدیعی وسـائطده، شعری‌نین قورولوش و وزنینده، قابارېق شکلده گؤستریر. واقف دُورۆنۆن رسمی ادبیاتېندا، عاشیق‌لارېن یارادېجېلېغېنا یؤنلمـک تأکیـدی، بیـر نـوع، سـنت‌لـری آتماق و یئنی‌لیک‌چیلیکدن عبارت ایدی. واقف عاشیق شـعریندن الهـام آلېـب، خلقین دیلی و عادتلرینی کلاسیک مترقی سنّت‌لرلـه بیرلـشدیریب، غـزل‌لـر و مخمس‌لر و سائره‌ده ائله گؤزل بدیعی شکل‌لر یاراتـدې کـی، بـو یـارادېجېلېق عروض وزنلی شعر ساحه‌سینده‌ده اؤزۆنه مخصوص مرحله تشکیل ائدیردی.

آیدین‌دیر کی فارسجا و تۆرکجه غزلین قایدا- قانونلارینـدا غزل بیت‌لری‌نین مضمون باخیمیندان علاقه‌سی و آردیجیل‌لیغی اساس مقصد دگیل‌دیر. البته بیز حافظ و فضولی غزل‌لرینده و یا خود ختایی و نسیمی‌نین عقیده‌تی شعرلرینده و بعضی شاعرلردن باشقا، بو مقصدی مراعات ائدنلره راست گلمیریک. اما واقف غزل‌لری‌نین ان قاباریق جهتی، «مضمونجا علاقه‌لی اۆلان بیت‌لر» دیر کی بیر باشا اونون قوشمالاریندان، هجا وزنلی شعرلریندن و حقیقی ادبی- بدیعی یارادیجیلیغیندان غیدالانیر.

باشقا جهت، مضمونون طبیعی‌لیک و گئرچک‌لیگیندن عبارت‌دیر کی بو خصوصیت واقف‌دن قاباقکی شاعرلرین اثرلرینده حسّ ائدیلمیر، عمومی جهت تشکیل ائتمیر و یا خوددا تصادفی حالت کیمی بروز ائدیر.

مثال اۆچۆن اونون نئچه غزلی‌نین مطلع‌لرینی آشاغیدا قید ائدیریک:

حبیبیم بو نزاکتده گۆل رعنادان آرتیقسان . . .

ای گۆل خندان فراغیندان سنین قان آغلارام . . .

آیدین اۆلسون گوزلریم کیم گلدی یارین کاغذی.

ولاکین غزل‌لر تکنیک، اُسلوب و سؤز بزه‌ک‌لری باخیمیندان قوشمالار و هجا وزنلی شعرلردن آشاغی سویّه‌ده‌دیرلر. واقف غزل‌لرینده بعضاً کلاسیک شعرین پوچ و کهنه سنّت‌لرین‌ده محافظه ائدیر:

ریا و کبر و کذب و بخل اۆلور نایاب ایگیدلرده،

تواضعدور، صفا و صدق ایله اسباب ایگیدلرده.

اؤزۆن کیشی دئیه‌ن کیمسه، صداقت صنعتین ایشلر،
نه‌دن کی اۏلمایېبدېر هیچ کس کذّاب ایگیدلرده!
هجوم لشکر تکلیف یاران وفاداره،
مثال سد اسکندر گره‌کدیر تاب ایگیدلرده.

اما بو نقصان اۏنون بۆتۆن شعر و یارادېجېلېغېنا شامل ائدیلمیر. واقف ایستر غزل‌لرینده و ایسترسه‌ده مخمس‌لر و باشقا عروض وزنلی شعرلرینده، حیات و معیشت مسئله‌لرینی ایره‌لی سۆرمۆشدۆر کی اۏز دُورۆنه نسبت بو مسئله‌لره یا تۏخونولمایېب یا خود اۏنلارا آزاجېق یاناشېلېب. هابئله بو شعرلرده گرجستان حاکمی و خان قېزې ستایش، محمد حسن خان مشتاق ایسه تعریف اۏلونوبدور. بونلار واقفین خارجی اشغال‌چېلارا قارشې مبارزلیک روحوندان، آذربایجان و قفقاز خان‌لېق‌لارېنېن روس دولتی علیهینه بیرلشمه‌سی‌نین طرفداری اۏلدوغوندان خبر وئریر.

۱۰- یاشایېشا باغلې‌لېق

آذربایجان ادبیات تاریخینه ایکی ادبی شخصیت درین تأثیر گؤسترمیشلر بیرینجیسی «فضولی»، کی سون دؤرد یۆز ایل عرضینده غزل شاعرلری اونون تغزّل مکتبینین تأثیری آلتېندا اؤلوب‌لار، و ایکنیجیسی ملاپناه واقف‌دیر کی ایکی یۆز ایلدیرکی قوشما و هجا وزنلی شعر قوشان شاعرلر، بلاواسطه اونون ادبی مکتبینه تابع‌دیرلر. و اؤزلری‌نین اثرلرینی زنگین‌لشدیریب دۆلغۆن‌لاشدېرماق اۆچۆن، اونون ادبی ارثیندن غیدالانېرلار.

واقفین هیجانلې، رئال و سئوگی‌مایالې تغزّلونده، انسان اۆچۆن بارېشېق، راحاتلېق، امن- آمان‌لېق طلب اولونور. او انسان‌لارې قارداش، یۏلداش، کین- کدورت و دشمن‌چیلیک‌دن اوزاق گؤرمک ایسته‌ییر.

اوخوجولارېنا شعرلری‌نین واسطه‌سیله دگرلی اؤیۆد وئرمکله یاناشې، ظالملر و قان ایچن‌لری‌ده بارېشېغا و انسانلېغا دعوت ائدیر. انسانېن سعادت و گؤزل‌لیگینی یاخشې‌لېق‌لارې سئومکده گؤرۆر، جرأتلی آروادلارې تانېېچالاردان، قدرتلی‌لردن و حاکم‌لردن اۆستۆن توتور، یاشایېشېن مثبت- منفی جهت‌لرینی قلمه آلېر، جمعیتین پیس‌لیکلرینه نفرت یاغدېرېر، آخېجې سؤزلر، روان و سلیس تعبیرلرله بولور کیمی زینه بولاق یارادېر، ائله کی بیر نئچه بیت شعری ایلن اوخوجونون اۆزۆنه معنا دولو بیر عالم آچېر، انسان اۆره‌گینی یوموشالدېر و کیچیک شعرلرده بئله عاشقانه سؤز اینجی‌لریله گؤزل

ناخیشلیِ، اینجه توخولو، محکم تیکینتیلـی، گئنـیش توتوملـو و دریـن اؤزۆللـۆ صنعت یادگاری یارادیر.

حیاتا باغلیلیق، سنّت و عادتلره وورغونلوق، انـسانین گـوزل‌لیگینـه، آرزی، آمال و میل‌لرینه محبت بسله‌مک، سـئوگی ایلـه یاناشـماق، حیـاتی تظـاهرلره اؤره‌کدن باغلاشماق و عشق فلسفه‌سینی درین تحلیـل ائتمـک واقفـین ادبـی ارثی‌نی ابدی‌لشدیرن عامل‌لردن‌دیر.

۱۱- ادبی تأثیری

واقف مکتبی‌نین شاعرلرین ادبی فعالیتینه تأثیری و آذربایجان ادبیـاتی‌نـین تکاملونده کی رۆلـو، هلـه شـاعرین سـاغلیغیندادا حـسّ ائـدیلیردی. واقـف‌دن تأثیرلنن بعضی شاعرلرین آدینی چکیریک:

۱- ۱۱. ملاولی ودادی

ودادی یارادیجیلیغی‌نی هر طرفلـی، شـدتلی و دریـنـدن تأثیرلنـدیرن ادبـی شخصیت‌لردن بیرینجی و باشلیجاسی واقف‌دیر.

غملی شعرین ان بؤیۆک مرشدلریندن اۏلان مـلا ولـی ودادی یـۆز ایلـدن آرتیق یاشادی، بیر مدت جوانشیر ایالتی‌نـین گلـستان خـانلیغی‌نـین خدمتینـده اۏلــوب و گرجــستان حــاکمی هراکلیوســون ســاراییندا یاشــاییب و واقفــین اۏلدۆرۆلمه‌سیندن ۱۲ ایل سۏنرا وفـات ائـدیب‌دیـر. اۏز زمانـه‌سـینده رسـمی و ادبیانه شعرده شهرت‌لنمیش‌دیر. تۆرکجه، عربجه و فارسجا دیـل‌لـری دریـنـدن اۏگرنیب‌میش.

غزل‌لری، مخمـس‌لـری و مـسدس‌لریـنـدن قـدرتلی شـاعر و شـعر قایـدا- قانونلارینا دریندن بلد اۏلدوغو معلوم‌دور. شعرلری‌نین مضمونو، آه و ناله، حـزن و حسرت، غم- غصه‌دن عبارت‌دیر، بو شعرلر شـاعرین پـیس گۆرۆملۆلـۆک‌لـه مایالانمیش حساس، ساکت و خیالاتی روحوندان تورەنیبدیر.

غزل‌لرینده «فانی دنیانی»، «بلا میدانېنا» اوخشاداراق کی او میدان‌دا اؤز باشېنې «بلا چوگانې‌نېن اویونجاغې» ائتدیرمیشدیر، اؤز اوخوجولارېنې، «آلچاق‌لېق‌لار» دنیاسېنې ترک ائتمگه چاغېرېر و بۆتۆن فلاکت‌لرین سببینی «تقدیر و قضاده» آختارېردې.

واقف، ودادی ایله مباحثه و مناظره‌لرینده، اونون دۆشۆنجه‌لرینی تنقید و اؤزۆنه مخصوص گۆلگۆلۆ طرزده خان‌لار و حاکم‌لردن اوزاق اۆلماغې اونا توصیه ائتمیشدیر:

ای ودادی! سنین بو پوچ دنیادا،
نه دردین وار کی زار- زار آغلارسان؟
آغلامالې گۆنۆن آخرت‌ده‌دیر،
هله ایندی سنده نه وار، آغلارسان؟

تا جَسدین جدا اۆلماییب جاندان،
بیل اؤزۆنۆ آرتېق سلطاندان، خاندان،
غریبلیک، آیرېلېق نه‌دیر کی اوندان،
بو قدەر چکیبن آزار، آغلارسان؟

سای غنیمت دیریلیگین دمینی،
گئجه‌ن همدملرین چکمه غمینی،
عاغلېن اۆلسون، سیل گؤزۆنۆن نمینی،

دخی گئری گلمز اۏنلار، آغلارسان؟

مباحثه و مناظره‌لرده واقفین منطق‌لی یاناشماسی و قدرتلی شخصیتی، تأثیر ائدیجی کلامی نتیجه‌سینده، ودادی‌نین تفکرۆ دریندن دگیشیب، شعرلری ایستر شکل و ایسترسه‌ده مضمون باخیمیندان، تمامیله دگیشیک‌لیگه اوغراییب، بئله کی غملی- کدرلی عروض وزنلی شعرلر حرکت و فعالیت مضمونلو قوشما و گرایلی‌لارلا عوض ائدیلدی. بو نوع شعرلرده ودادی، آزادجاسینا، آنا یوردونو، داخماسینې و خلقی، دبدبه‌لی سارای حیاتیندان اۆستۆن توتور. حتی سارای‌لارین طنطنه‌سی، شهرت و نعمتین جاذبه‌سی‌ده اونون اۆره‌گیندن خلقین خلقه محبتی و وطنه باغلیلیغې‌نې سیلیب آتا بیلمه‌دی.

واقفین ادبی مکتبی‌نین تأثیری نتیجه‌سینده، ودادی‌نین شعرلری اۆ قدەر اینجه‌لیب، مضمونلو و دولغون اولوب و زنگین‌لشدی کی ضرب المثل‌لر کیمی دیل‌لر ازبری اۏلدو.

واقفین ودادی‌یه تأثیری اۆ قدەر درین و گۆجلۆ ایدی کی ودادی اونون شعرلری‌نین چۏخونا استقبال و نظیره یازدې و اۏنلارین بعضیسی آذربایجان ادبیات تاریخینده ائله محکم سنته چئوریلدی کی ایل‌لر بویو ودادی‌نین بو شعرلرینه نظیره یازماق ادبیات تاریخینده دوام ائتدی.

سیاسی حادثه‌لرین هم اجتماعی، همده مدنی- ادبی تأثیری انکار ائدیلمزدیر. واقفین آجیناجاغلې صورتده اۏلدۆرۆلمه‌سی ودادی‌نین‌ده ادبی-

بدیعی یارادېجېلېغېنا دریندن تأثیر ائتدی و وادادی‌ده جمعیته نسبت درین نفـرت و غضب وجودا گتیردی.

۲- ۱۱. قاسم بگ ذاکر

واقفین وادادی‌دن سـؤنرا بلاواسـطه تـأثیرینی قاسـم بـگ ذاکـرین- ادبـی یارادېجېلېغېندا هجویات ادبیاتی‌نین بانیسینده — گؤرؤرؤک. ذاکر زمانه‌سـی‌نـین قاداغالارېنا باخمایاراق جرأت و جسارتله، دُورؤنؤن نقصان‌لارېنې آشـکارلامېش، اؤزؤنؤن گؤجلؤ سلاحی (هجویاتی)، قابلیتی، یـارادېجېلېغې، دُهاسـی و تنقیـدی قلمـی ایلـه اسـگیک‌لیکلـری لاغـا قویمـوش و عیبـه‌جرلیکلـری آچېـب گؤسترمیشدیر.

ذاکرین ایتی قلمی ایله نشترله‌دیگـی اسـاس موضـوع‌لار آشـاغېداکېلاردان عبارت‌دیر: نـوروز بـایرامی، رمـضان ایـامی، محـرم‌لیـک مراسـمی، تـاجرلرین قالماقالې، باققال‌لار، دارغالار، اعیان‌لار و روحانی‌نمالارېن اخلاقیاتی.

ذاکر، شعرلری‌نین طنزی و هجوی مـضمون‌لارېنـې افـاده ائتمـک اؤچـؤن ساده ادبی قلیب‌لردن قوشما و هجا وزنلی باشـقا شـعر فورمالارېنـدان اسـتفاده ائدیردی. اؤ بو ادبی قالب‌لری سئچمکده، واقفین ادبـی ارثینـه شـاگردجه‌سـینه دقـت یئتیـره‌رک اونـدان الهـام و یـارادېجېلېق قـوّتی آلېـردې و حتـی اؤز دؤشؤنجه‌لرینی آنلاشېقلې و داها آیدېن آشېلاماق اؤچؤن بئله، واقف شـعرلرینی — خلقین دیلی‌نـین ازبـری اؤلان- اثرلـری اسـتقبال ائـدیردی. مثـال اؤلاراق واقفین معروف «دورنالار» شعریندن همین شعر کی وادادی اؤنا نظیـره یازمـاق

ایلن نظیره‌چیکیلده بیر سنته چئویریلمیش‌دیر، استفاده ائدره‌رک روس دولتی‌نین محلی حاکم‌لرینه اعتراضینی بیلدیرمیشدیر:

قطار ـ قطار اۆلوب قالخېب هوایا،
نه چېخېب‌سېز آسمانا، دورنالار؟
غریب ـ غریب، غمگین ـ غمگین اؤته‌رسیز،
اؤز توتوبسؤز نه مکانا، دورنالار؟

۳- ۱۱. سید ابوالقاسم نباتی

هامېدان چۆخ واقفدن تأثیرلنن ادبی شخصیت‌لردن بیری ده، شاعر سید ابوالقاسم نباتی‌دیر. جوشغون طبیعت‌لی، وجودو هیجان، روح یۆکسک‌لیگی، ملی احتراص‌لار و آزاد یاشاماق عشقی ایله جۆشوب داشان نباتی، ایران و روس دولت‌لری‌نین قانلې ساواشلارې دُورۆنده یاشایېر و فتحعلی شاه ایله روس پادشاهی‌نین چکیشمه‌لری‌نین ناظری، دهشتلی قېرغېن‌لارېن و آغېر حربی وئرگی‌لرین شاهدی اۆلموش‌دور.

«خان چوبان» تخلص‌لو نباتی کی تذکره یازان‌لار، شعرلرینده‌کی فلسفی مضمون‌لار و عارفانه سرّلره گؤره، اۆنو «درویش مسلک و صوفی مشرب» آدلاندېرمېشلار، حروفیه مرامیندان شاخه‌لنمیش مبارز باطنی فرقه‌لره باغلې ایدی و اۆنلارېن آمالېنې تبلیغ ائدیردی.

نباتی یاشایېشې‌نېن آز سایېلې تدقیقاتچې‌لارې، اۆنون حروفی مسلک اۆلماغېنې نظره آلمایاراق، نباتینی گاه صوفی، گاهدا حلولی قلمه وئریب، بعضاً ده اۆنون باره‌سینده بئله یازېب‌لار:«حیرت، دهشت و تعجب حالتینده یاشایاراق،

شرق ده هئچ بیر مذهبی فرقه‌لره ایمان گتیرمه‌ییب و اؤزؤنؤن سرگردان حالتلرینی افاده ائتمیشدیر.» و اونو صوفیه مذهب، طریقتلر آراسیندا آسلانیخلی وضعیت‌ده تصویر ائتمیشلر.

بو فکرلری سؤیله‌ینلرین هامیسي البته کی یانیلیب‌لار، نباتی ده اؤز سلفی نسیمی کیمی، بؤتؤن عُمرؤ بویو، فداکارجاسینا «حروفی‌لیک» ایده‌آل‌لارینی، فضل الله نعیمی تبریزی‌نین عقیده‌لرینی و حروفیه‌نین باشقا بؤیؤک نماینده‌لرینی قیزغین مدافعه و بو فلسفی- مذهبی مکتبین مترقی فلسفه‌سینی و دنیا گؤرؤشؤنؤ تبلیغ ائدیردی. بونا گؤره‌ده اؤز دُورؤنؤن نعمت اللهی طریقتی‌نین مرشدِ کامل مقامینا قدر یؤکسلدی. اونون ساده، آخیجي، سلیس و آنلاشیقلي دیلده و هجا قالب‌لرینده سؤیله‌دیگی تام معنالی عالمانه، «مقدس کلام‌لاري» و شعریت دؤلو سؤزلرینی هله‌ده «اهل حق» فرقه‌لرینه اینانان‌لار اؤز سنتی محفل‌لرینده، مذهبی مراسمه مخصوص هیجان و جذبه (شور و حال) ایلن ترنم ائدیرلر.

نباتی بو شعرلرینده انسانی کائناتین محوری حساب ائده‌رک، اؤزؤنؤ «سرّ هویدا» بیله‌رک ادعا ائدیرکی بؤتؤن پیغمبرلرین معجزه‌لری (معاذ الله) اوندا تظاهر ائدیب و خرافات ایله موهوماتا ضربه‌لر یئندیره‌رک انسانی بو دنیادا سعادت و شادیانالیغا چاغیریر.

وادی‌نین شعرلری‌نین یاریدان چوخو آذربایجانین گؤزل طبیعی منظره‌لری‌نین وصفی و گؤزل- گؤیچک قادین‌لارین تعریفی و ساده ائلات حیاتی‌نین افاده‌سینه حصر ائدیلمیش‌دیر. معاصرلری ایله مقایسه‌ده، اونلارین

هئچ بیری نباتی قدەر طبیعتین یاشېل‌لېق‌لارېنا و اونون قوینوندا یاشاماغا وورغون اۏلمامېشلار.

بۆتۆن آخېجې و اۏرەگه یاتېجې قوشمالارې، گرایلی‌لار و تجنیس‌لری‌نین مضمونونو فورمالاشدېران‌دا طبیعت‌له باغلې موضوع‌لاردیر. بو ساحه‌ده واقفین ادبی یارادېجېلېغې‌نېن بلاواسطه تأثیری قابارېق و آیدېن شکلده حس ائدیلیر.

نباتی ده واقف کیمی، آذربایجان تۆرکجه دیلی‌نین تۆکنمز امکان‌لارېندان استفاده ائدەرک، خلقین دانېشېق دیلیندن تشبیه و تعبیرلری سئچه‌رەک ادبی-بدیعی سنت و قانونا اویغونلوقلارې مراعات ائدەرک، جرأت و جسارتله، رسمی و یازېلې دیلده ایشله‌دیر.

مثال اۏلاراق نئچه اصطلاحا اشاره ائدیریک: هۏیلاما، آغجا باغجا، هوورلیک و سائره.

نباتی‌نین شعرلری‌نین چۏخو «خلق ماهنې‌لارې» شکلینده قلمه آلېنمېش‌دیر، مثلاً «خان چوبان» ماهنی‌سی که سید ابوالقاسم نباتی‌دن دیر کی روس اشغالی نتیجه‌سینده آذربایجان ایکی بۏلۆندۆکدن سونرا یایلاق و قشلاق‌لار آراسېندا سرحد چکیلدیگی و آزاد صورتده طبیعت‌دن استفاده ائتمک قاداغان اۏلدوغو اۆچۆن، نیسگیل، غم، غصه و آغرې- آجېلارېنې خان چوبان آدلې ماهنې‌دا انعکاس ائتدیرمیشدیر:

گئدین دئیین خان چوبانا،
گلمه‌سین بو ایل مغانا،
گلسه باتار ناحق قانا.

آپاردي سئل‌لر ساراني،
بير گؤزل گؤيچک بالانی.

نباتی، واقف ادبی مکتبی‌نین جریانېندان تأثیر آلاراق، واقفین شعر مکتبی‌نین متشکل‌لیگینده ادبی امک صرف ائده‌رک، اونو طبیعتین توصیفی و ائلاتېن یاشایېشي ایله دولغونلاشدېرېب زنگین‌لشدیردی و آذربایجان ادبیاتي‌نېن رئالیزمه دوغرو حرکتینی ثابت‌لیک و تکامله ساري یؤنلتدی . . . و سونراکی شاعرلرین دقتینی اؤزۆنۆن ادبی ارثینه جلب ائتدی.

نباتی شعرلرینده، اؤزۆنۆ واقفله مقایسه ائده‌رک، اونون قارشېسېندا- کی قاراباغېن مغنّی‌سی ایدی – اؤزۆنۆ قاراداغېن بۆلبۆلۆ آدلاندېرېر:

من نباتی داغم، بلبلِ قاراداغم،
داغِ من سیه دل کرد لاله‌های حمرا را.

رئالیست نباتی، اؤز دُورۆنۆن تاریخی- اجتماعی محصولو ایدی، بیز اونون حاققېندا معلوماتی واقف‌دن تأثیر آلدېغي اۆچۆن اوخوجولارا تقدیم ائتدیک، بو تأثیر، نباتی‌نین گؤزل‌لری توصیفینده داها قابارېق‌دېر. هابئله اونون بیر چوخ شعرلرینی تنظیر ائتمیشدیر. مثلاً آشاغېداکی غزل واقفین بیر غزلینه نظیره اولاراق یازېلمېشدېر:

جانا اود ووردوم اؤزۆم، پروانه‌لردن کۆسمۆشم،
تا کی مجنون اولموشام، دیوانه‌لردن کۆسمۆشم.

بیر غلط سؤز دور کی دئرلر گنج اؤلور ویرانه‌ده،
گنج یوْخ، ویرانه یوْخ، ویرانه‌لردن کۆسمۆشم.
حاصلیم اوْلدو تجرّددن ندامت گوشه‌سی،
ایندی اوْل باش آغریدان افسانه‌لردن کۆسمۆشم.
من ائشیتدیم: اوْل گۆلۆن میخانه‌لردیر منزلی،
اصلی یوْخ گؤردۆم، گلیب میخانه‌لردن کۆسمۆشم.
خانمانیمدان منی سالدې نباتی در به در،
عقله باخ، مجنون کیمی بیگانه‌لردن کۆسمۆشم.

اۆشتبین‌لی سید ابوالقاسم نباتی‌نین قیمت‌لی زنگین لیریک ارثی‌نین خزینه‌سی واقف ادبی مکتبی‌نین دوْلغون مضمونوندان کفایت قدەر مایالانمیشدیر، نباتی آذربایجان شعرینی، رئالیزمین یۆکسک ذیروه‌لرینه قالدیراراق، اوْنون تکاملونه شدّتلی تأثیر گؤسترمیشدیر.

۱۲- واقف- نباتی ادبی جریانی

نباتی‌دن سوْنرا، ادبیات تاریخیمیزده واقف- نباتی‌نین مکتبی حاکم اوْلور و شعرین اصیل جریانین تشکیل ائدیر. حتی غزل یازان شاعرلرده بو مکتبین تأثیریندن کناردا قالا بیلمیرلر، بو مکتبین بؤیوْک ادبی شخصیتلری آشاغیداکی‌لاردان عبارتدیر: حیران خانم، سید عظیم شیروانی، خورشید بانو ناتوان، محمد باقر خلخالی، شکوهی مراغه‌ای، رضا صراف، لعلی ایروانی، حکیم هیدجی.

اوْنلارین حتی شعر دیلی واقف و نباتی‌دن قاباقکی شعر دیلیله فرق‌لیدیر. مثال اوْچوْن میرزا محمد باقر خلخالی‌نین ثعلبیه یاخود «توْلکوْنوْن احوالاتی» آدلي کتابيني قيد ائتمک لازمدیرکی فولکلوریک مضمونو و خلقین دیلینه یاخین اوْلماسي باخیمیندان، «واقف- نباتی ادبی مکتبی» ایله قیریلماز علاقه‌ده دیر و واقفدن قاباقکی مثنوی‌لر ایلن، مثلاً مسیحی‌نین «ورقا و گلشاه» مثنوی‌سی ایله هر جهتدن فرق‌لیدیر و اؤزوْنوْن بیتگین مضمون و قورولوشونا گؤره، واقف- نباتی مکتبی‌نی آذربایجان شعرینی مضمونجا و فورماجا رئالیزمین ان یوْکسک ذیروه‌سینه سوق ائتدیردیگینه دانیلماز ثبوتدور . . . بونونلادا آذربایجان شاعرلرینی اوزون مدت بو ایکی (واقف و نباتی) بؤیوْک ادبی شخصیتین پرستش‌کارینا چئویردی، نئجه کی سید عظیم شیروانی کیمی شاعر

و فیلسوف واقفین فداکارلیق‌لار و مبارزه‌لرینی تصویر ائتمکله، اونون شوشا قلعه‌سینده تجاوزکارلار و اشغال‌چیلار قارشیسیندا مقاومتیندن یاد ائده‌رک دئییر:

شیشه را باریده است از چرخ، سنگ فتنه‌ها،
بر حصار شیشه لطف حق نگهبان می‌رود.

۱۳- واقف‌شناسلیغا عائد بعضی منبع‌لر

واقفین اؤلدۆرۆلمه‌سیندن سۏنرا، ائوی غارت ائدیله‌ره‌ک دیـوانی‌نـین الیازمـا نسخه‌لری اوْغورلاندی، سۏنرالار، ادبیات سئونلرین الینده اوْلان بیر نئچه نسخه و جُنگ‌لرین اساسیندا دیوانی چاپ اوْلدو. بیرینجی دفعه میرزا یوسف قاراباغی- واقفین قتله یئتیریلمه‌سیندن ۶۰ ایل سۏنرا «واقف و باشقا معاصرلری» عنوانلی کتاب‌دا بو شهید شاعرین ۷۰ شعرینی چاپ ائتدیردی و بونونلادا واقفین آدی و اثرلری آشاغیداکی تذکره و کتاب‌لارا یوْل تاپـدی: «قارابـاغ‌نامـه تـذکره‌سـی» میرزه آدی گؤزل‌بیک، «تاریخ قاراباغ» و «گلستان ارم» عباسقلی آقا باکیخانلی و میر محسن نواب «تذکره‌ی نواب».

۱۹ـونجو عصرده، آذربایجانین ایکی بؤیۆک متفکر و فیلسوفو، میرزه شـفیع واضح و میرزا فتحعلی آخوندزاده، واقف اثرلری‌نین چاپ اوْلماسی اۆچـۆن چـوْخ چالیشدیلار، اما موفق اوْلمادیلار.

معاصر دُورده واقفـین شـعرلرینه دقـت آرتـاراراق، دیـوانی بیرینجـی دفعـه ۱۹۰۷ـینجی ایلده هاشم بیک وزیرف مطبعه‌سینده باکی‌دا چاپ ائدیلدی.

فریدون کؤچرلی، آذربایجانین گؤرکملی ادیب و مورخی ۲۰ ـینجی عصرین اوّل‌لرینده، بیر نئچه مقاله‌دن علاوه، اؤزۆنـۆن ۴ جلـدلیک «آذربایجـان ادبیـات تاریخی‌نین ماتریـال‌لاری» آدلـی کتابینـدا واقـف حیـات و اثرلرینـی گئنـیش شرحلرله قلمه آلدی و اوْندان سۏنراکی معروف یازیچی و ادیب‌لر: محمد سـعید

اردوبادی، یوسف وزیر چمن زمنیلی، عبدالله شائق و حسین مهدی واققین یاشاییش و اثرلرینی علمی شیوه‌لر ایله تدقیق ائتدیلر.

سلمان ممتاز ۱۹۲۵و ۱۹۲۷ ـینجی ایللرده واققین دیوانینی تصحیح ائده‌رک چاپ ائتدیری و ۱۹۴۵ ده حمید آراسلی دیوانین تنقیدی متنینی حاضرلایاراق، «آذربایجانین مختصر ادبیات تاریخی» و «آذربایجان ادبیاتی تاریخی ۱۸ و ۱۹ ـونجو عصرلر»ده واقف حاققیندا علمی تدقیقات چاپ ائتدیره‌رک، بو معلوماتی سونرا اوچ جلدلیک «آذربایجان ادبیات تاریخی» آدلی کتابدا ۱۹۶۰ ـینجی ایل ده دقیق‌لشدیریب تکمیل لشدیردی.

بو تاریخ‌دن سونرا، آذربایجان دیللی کتاب‌لار و مجله‌لرین چوخوندا، واققین اثرلری، دُورۆ و حیاتی باره‌ده علمی- جدی مباحثه‌لر عمله گلدی و حتی واقف مسئله‌سی باشقا اؤلکه‌لرین آذربایجان‌شناس‌لاری‌نین‌دا دقتینی جلب ائتدی، او جمله‌دن دکتر احمد جعفر اوغلو، آذربایجان ادبیاتی‌نین تۆرکیه‌ده تدقیقاتچیسی، واققین حیاتی باره‌سینده تدقیق ائده‌رک، «آذربایجان ادبیاتیندا واقف و ودادی یارادیجیلیغی» عنوانلی کتاب ۱۹۵۲ ـینجی ایلده آنکارادا چاپ ائتدیردی.

۱۹۶۷ ـینجی ایلده واققین آنادان اولماسی‌نین ۲۵۰- ایل‌لیگی طنطنه‌لی مراسم‌لرله قید ائدیلدی، چوخ‌ساییلی ادیب و شرق‌شناس‌لارین دقّتینی جلب ائتدی، واققین اثرلری، حیاتی، فکرلری و معاصرلری باره‌ده چوخلو علمی تدقیقات آپاریلدی و یاشاییشی‌نین چوخلی اینجه‌لیک‌لری آشکار ایله‌رک اثرلری چوخ- چوخ دیللره چئویریلدی.

او جمله‌دن سئچیلمیش اثرلری فارس دیلینه دکتر احمد شـفایی طرفینـدن ترجمه و چاپ اؤلوندو عباس زمانوفدان دا فارسجا بیر مقاله «دفترهای زمانـه » آدلي فصل‌نامه‌ده رحمت‌لیک سیروس طاهباز واسطه‌سی ایلـه نـشر اولـدو. بـو کتابېن مولّفی طرفیندن ده «هنر و اجتماع» آدلي هفته‌نامه‌ده تبریـزده یـازېلار چاپ ائتدیریلدی.

واقف حاققېندا ایکی مهم ادبی اثرین ده آدېنـي چکمـک لازمـدیر: یوسـف وزیر چمن زمنیلی‌نین «ایکی اود آراسېندا» رومانی و صمد وورغونون «واقـف» آدلي منظوم نمایشنامه‌سینی.

* * *

بو کتابچانېن یازېلېـشېندا یوخارېـدا آدلارې چیکلـسن کتـاب‌لاردان باشـقا، آشاغېداکی منبع‌لردن ده استفاده ائتدیک:

- تاریخ سرجان ملکم، ج ۲.
- ناسخ التواریخ، جلد قاجار.
- خواجه‌ی تاجدار، چاپ مجله‌ی خواندنی‌ها، تهران.
- آذری و واقف ماده‌سی، اسلام انسیکلوپدیاسی، آنکارا.
- الاخا- قارداشلېق مجله‌سی، بغداد، ۱۹۶۸.
- آذربایجان مجله‌سی، واقفه مخصوص نمـره‌لـری ۱۹۶۹ – ۱۹۶۷ ـینجی ایللر.
- ادبیات و اینجه صنعت هفته‌لیک قازه‌تی، واقفـه حـصر ائـدیلمیش نمره‌لری ۶۹- ۱۹۶۷.

- ادبیات درس‌لیکلری، باکی چاپی.
- نسیمی‌نین دیوانی، الیازما تبریز ملی کتابخانا.
- شاه اسماعیل ختایی‌نین دیوانی، باکی چاپی.
- فضولی‌نین دیوانی، باکی چاپی.
- ودادی‌نین دیوانی، باکی چاپی.
- ذاکرین دیوانی، باکی چاپی.
- تۆرک ساز شاعرلری، آنکارا، ۱۹۵۲.
- نباتی‌نین دیوانی، تبریز، تهران، باکی.
- آذربایجانین شفاهی خلق ادبیاتی، ۱۹۷۰، باکی.
- اسکی تۆرک ادبیاتیندا نثر، استانبول، ۱۹۶۴.
- اؤرنکلی ادبیات و کومپوزیسیون بیلگیلری، ۱۹۶۴، آنکارا.
- شرقیات مجموعه‌سی استانبول اونیورسیته‌سی، شرق‌شناس‌لیق فاکولته‌سی.
- آذربایجان شفاهی خلق ادبیاتینا دائر تدقیقلر، ج ۳، باکی، ۱۹۶۸.
- تورک دیلی و ادبیاتی مجله‌سی، استانبول اونیورسیته‌سی.
- آذربایجان علملر آکادمیاسی‌نین خبرلری مجله‌سی، دیل و ادبیات سرییاسی، باکی.
- Azerbayjanian Poetry, an anthology, M. ۱۹۶۹.

ح. م. صدیق

تبریز- ۱۳٤۷

KİTAB BİLGİLƏRİ

- Kitabın adı: **Gözəllik və Həqiqət Şairi Vaqif**
- Farsça Yazanı: **Prof. Dr. Hüseyin Düzgün (Hossein Mohammadzade sadigh)**
- Türkçəyə çevirən: Mohəmməd Davəryar

- Tayp ve Dizayn: Muəssise Daniş Səhənd ve Savalan, Tehran,
  Tel: ۰۰۹۸- ۲۱ – ۶۶۷۲۵۵۵۹

- Yayınlayan: Təkderəxt
- Tel:۰۰۹۸–۲۱–۶۶۷۲۷۵۵۰ / ۰۹۱۲۷۰۴۵۹۱۳
- Basılış Yeri: Tehran –۲۰۱۰
- Birinci Nəşr
- İSBN: ۹۷۸–۶۰۰–۵۵۵۹–۳۳–۰

VĀQİF

Gözəllik və Həqiqət

ŞĀİRİ

Farsça yazan:
Prof. Dr. Hüseyin Düzgün
(Hosein Mohammadzade sadigh)

Türkçeyə çevirən:
Məhəmməd Dāvəryār Ərdəbili

Tehran